

**Obraz polskiego życia literackiego w latach 1945–2003
kreowany przez „Polską Bibliografię Literacką”. Wpływ
ingerencji cenzury i rozwoju rynku wydawniczego oraz
ryнку czasopism w Polsce po 1989 roku na zakres
i źródła bibliograficzne PBL**

Jednym z najobszerniejszych działów „Polskiej Bibliografii Literackiej” jest „Życie literackie”. Obejmuje ono między innymi polskie życie literackie w kraju i za granicą po 1945 roku oraz jego recepcję. W jego zakres wchodzi wydarzenia literackie i kulturalne, działalność instytucji twórczych i kulturalnych oraz zagadnienia związane z wpływem polityki na literaturę i twórców. Dział dokumentuje: ogólnopolskie festiwale i przeglądy literackie, a także festiwale kulturalne organizowane przez polskie instytucje za granicą; konkursy literackie, kierowane do dzieci i młodzieży z polskich środowisk oraz polskich pisarzy mieszkających za granicą, organizowane w Polsce oraz przez polskie instytucje kulturalne działające za granicą; polskie nagrody literackie przyznawane przez redakcje czasopism i instytucje kulturalne działające w Polsce i za granicą oraz nagrody ogólne, na przykład od władz państwowych i samorządowych (w tym przypadku odnotowywane są tylko te edycje, w których nagrodę otrzymują polscy literaci); plebiscyty na najlepsze książki beletrystyczne ogłaszane przez redakcje czasopism lub polskie instytucje kulturalne; odznaczenia państwowe i samorządowe nadawane w Polsce przez organy władzy państwowej i regionalnej oraz instytucje państwowe, kulturalne i inne, przyznawane polskim twórcom za działalność artystyczną, również za osiągnięcia w innych dziedzinach życia; przejawy życia literackiego takie jak: polityka kulturalna państwa oraz samorządów, cenzura (w latach 1945–1990), prawo autorskie,

sytuacja finansowa i zawodowa pisarzy, udział literatów w życiu politycznym i społecznym, działalność polskich związków i stowarzyszeń twórczych, fundacji i funduszy kulturalnych, instytucji kulturalnych państwowych i społecznych (w Polsce i za granicą) oraz polskich grup literackich.

Należy zaznaczyć, że PBL odnotowuje w miarę możliwości pełny wykaz wydarzeń literackich, o których informacje publikowane są w książkach i czasopismach podlegających opracowaniu bibliograficznemu (obecnie do każdego rocznika PBL bibliografowie opracowują około 8500 książek podmiotowych i przedmiotowych oraz ponad 850 tytułów czasopism). Przeszkodą w osiągnięciu kompletności zarówno w przeszłości, jak i współcześnie są trudności w dostępie do książek i czasopism podlegających opracowaniu bibliograficznemu, brak pełnego źródła informacji o wydarzeniach literackich oraz ingerencje cenzury (do roku 1990). W tomie PBL za rok 1984 (wyd. 1993) bibliografia dokumentowała jedynie publikacje krajowe ukazujące się w oficjalnym obiegu wydawniczym. Książki wydawane w drugim obiegu po raz pierwszy uwzględniono w PBL dopiero w tomie za rok 1985 (wyd. 1993), a literacką zawartość tego typu czasopism – w tomie za rok 1986 (wyd. 1995), a następnie w całym przedziale lat 1976–1989 w aneksie do PBL w postaci bibliografii *Bez cenzury*. Wymienione bariery, charakter źródeł informacji i przyjęta metoda bibliograficzna determinują obraz polskiego życia literackiego po II wojnie światowej, kreowany przez PBL. Chcę w tym miejscu podkreślić, że bibliografia, bez względu na to, prezentowana w postaci czy to drukowanych tomów, czy bazy danych, jest nośnikiem informacji i ma charakter wtórny wobec utworów literackich, ich realizacji w postaci spektakli teatralnych i telewizyjnych, filmów fabularnych czy słuchowisk, wydarzeń, działalności instytucji oraz publikacji na ich temat. W tej sytuacji obraz życia literackiego stworzony na podstawie danych bibliograficznych nie będzie pełnym jego ujęciem. Szeroki zakres PBL pozwala na uwzględnienie wielu jego przejawów, ale ograniczenia wynikające z metody bibliograficznej, jak choćby odnotowywanie tylko tych wydarzeń, które mają recep-

cję w opracowywanych książkach i czasopismach, powodują, że nieuchwycone pozostaną utwory oraz zdarzenia, którymi nie zajęli się autorzy książek i artykułów. Przejdę teraz do przedstawienia metody bibliograficznej PBL w zakresie wykorzystania źródeł informacji o książkach, spektaklach, filmach i audycjach radiowych oraz telewizyjnych. Będzie to punkt wyjścia do omówienia problemów wynikających z braku źródła informacji o wydarzeniach literackich analogicznego do źródeł informacji o książkach, spektaklach, filmach i audycjach radiowych oraz telewizyjnych i metody dokumentowania życia literackiego stosowanej przez zespół autorski PBL.

Bibliografowie, sporządzając opisy książek, rejestrując spektakle teatralne i telewizyjne, filmy fabularne i dokumentalne (dotyczące literatury oraz twórców), programy radiowe i telewizyjne, posiłkują się publikacjami i bazami danych zawierającymi ich wykazy. W rocznikach PBL za lata 1944/1945–2003 informacje o książkach pochodziły z „Przewodnika Bibliograficznego” wydawanego przez Bibliotekę Narodową w Warszawie (przejmowano stamtąd opisy bibliograficzne), a od tomu za rok 2004 opisy bibliograficzne powstają w oparciu o otwarte dane Biblioteki Narodowej w Warszawie. Opisy bibliograficzne książek, których nie odnotowuje Biblioteka Narodowa, tworzone są przez bibliografów na podstawie wiadomości z następujących źródeł: recenzji publikowanych w czasopiśmie, rubryk nowości wydawniczych, bibliografii załącznikowych, katalogów bibliotek polskich i zagranicznych bibliotek narodowych, naukowych portali dziedzinowych oraz danych pochodzących od autorów i wydawców. Opisy te są wzbogacane o klasyfikację działów PBL, gatunki literackie, informacje na temat zawartości. Na przestrzeni lat zmieniło się także źródło danych o premierowych spektaklach teatralnych. W roczniku PBL 2004 Encyklopedia Teatru Polskiego¹ zastąpiła „Almanach Sceny Polskiej”. Opisy filmów fabularnych, dokumentalnych i telewizyjnych, sporządzane początkowo na podstawie artykułów z czasopism filmowych, obecnie tworzone

¹ Encyklopedia Teatru Polskiego, <https://encyklopediateatru.pl/> (dostęp: 18.09.2025).

są z wykorzystaniem danych z bazy Film Polski². Natomiast opisy radiowych i telewizyjnych programów kulturalnych do tomu za rok 2002 tworzone były na podstawie informacji z czasopism radiowo-telewizyjnych, na przykład „Anteny”. Później podjęto współpracę Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN w tym zakresie z Polskim Radiem i Telewizją Polską³.

Niestety żadna instytucja w Polsce nie prowadzi pełnej dokumentacji życia kulturalnego, nie ma kompletnej informacji na temat wszystkich wydarzeń literackich w Polsce po 1945 roku, stowarzyszeń wspierających twórców i placówek zajmujących się organizacją imprez kulturalnych oraz upowszechnianiem kultury. Wiadomości na temat życia literackiego są rozproszone w prasie, a współcześnie także w internecie. Nie sposób w poszukiwaniu imprez literackich analizować wszystkich źródeł, jeśli nie zna się nazw wszystkich wydarzeń, ich organizatorów, lokalizacji, laureatów. W tej sytuacji na potrzeby PBL wypracowana została unikatowa metoda dokumentowania życia literackiego.

Odwrotnie niż w przypadku książek, spektakli teatralnych i telewizyjnych, filmów i audycji radiowych oraz telewizyjnych – wykaz wydarzeń nie jest wprowadzany na początku pracy nad rocznikiem PBL. Powstaje on w trakcie jego opracowywania. Opis wydarzenia sporządzany jest przez bibliografa na podstawie artykułu będącego jego omówieniem. W ten sposób powstaje kompletny wykaz imprez literackich, mających recepcję w czasopismach lub książkach podlegających opracowaniu bibliograficznemu. Opisy danego wydarzenia i publikacji na jego temat wprowadzane są do bibliografii jednocześnie. Natomiast pełna lista imprez literackich z danego roku, którą udało się odtworzyć na podstawie informacji z publikacji, jest do dyspozycji zarówno zespołu autorskiego PBL, jak i użytkowników,

² Film Polski, <https://filmpolski.pl/> (dostęp: 18.09.2025).

³ Współpraca w tym zakresie z Telewizją Polską opisana została w artykule: Beata Koper, Cezary Rosiński, Tomasz Umerle, *Dokumentacja kultury a cyfrowe zasoby archiwalne...*, dz. cyt.

dopiero po zakończeniu prac nad rocznikiem. Z całą pewnością poszczególne roczniki PBL nie ukazują pełnego obrazu polskiego życia literackiego w danym roku, ale najpełniejszy, na jaki pozwalają opracowywane źródła bibliograficzne.

Bibliografia ukazuje życie literackie takie, jakie wyłania się z publikacji. Jednak na to, jakie tematy są podejmowane, jakie konkursy i festiwale literackie są organizowane, nagrody przyznawane, wpływ mają polityka kulturalna państwa, działalność instytucji moderujących życie literackie oraz twórcy i czytelnicy biorący w nim czynny udział.

Marta Fik w kronice *Kultura polska po Jalcie* dotyczącej lat 1944–1981 wyróżniła trzy modele egzystencji kultury w Polsce, które charakteryzowały się różnym stopniem zależności między polityką a twórczością. Pierwszy to model „wyłączonego monopolu państwa (mającego swe bardziej rygorystyczne lub bardziej liberalne fazy)”⁴, przypadający na lata 1944–1977. Kończy się symbolicznie w momencie, gdy zaczęło się ukazywać pozacenzuralne czasopismo literackie „Zapis”, jedna z pierwszych inicjatyw drugiego obiegu w Polsce. Drugi model charakteryzował się współlistnieniem – na różnych prawach – „kultury »fasad« i »tyłów«”⁵, czyli kultury oficjalnej oraz drugiego obiegu, i obejmował okres od roku 1977 do końca sierpnia 1980 roku (datę końcową wyznacza podpisanie porozumień gdańskich i szczecińskich). Model trzeci przypada na szczytowy okres działalności „Solidarności” (między sierpniem 1980 roku a wprowadzeniem stanu wojennego 13 grudnia 1981 roku), kiedy to zwiększyły się swobody obywatelskie i ograniczona została cenzura. Badaczka pisała o tym czasie, że „zdawało się, iż wreszcie dojść będzie mogło do spotkania wszystkich trzech (bo także emigracyjnego) obiegów w ramach jednej polskiej kultury”⁶.

⁴ Marta Fik, *Kultura polska po Jalcie. Kronika lat 1944–1981*, Polonia Book Fund, London 1989, s. VIII–IX.

⁵ Tamże, s. IX.

⁶ Tamże.

Fik zakończyła kronikę na roku 1981. Z perspektywy czasu do zastosowanego przez badaczkę podziału dodać można model czwarty, który wiąże się z zapoczątkowaną w 1989 roku transformacją ustrojową, rozwojem wolnego rynku wydawniczego i brakiem ograniczeń w doborze tematów oraz form wypowiedzi. Ten ostatni realizowany jest do dziś. W tym rozdziale scharakteryzuję krótko opisane przez Fik modele i okresy oraz na podstawie danych bibliograficznych pochodzących z PBL przeprowadzę analizę życia literackiego w wybranych latach. Będą to: okres socrealizmu, rok 1977, lata 1980–1981 oraz lata 90. Wybór ten jest uzasadniony tym, że wówczas miały miejsce ważne wydarzenia polityczne i społeczne, znajdujące odzwierciedlenie w życiu literackim i rzutujące na kształt działu „Życie literackie” w rocznikach omawianej bibliografii. W przypadku tych dat można mówić o zmianie paradygmatu literatury. W roku 1976 pojawiły się „zapisy” personalne na całość twórczości pisarzy działających w opozycji. Zostali oni objęci zakazem druku. Niektórzy z nich zaczęli publikować w drugim obiegu. Efektem objęcia pisarzy „zapisem” i współpracy twórców z wydawnictwami podziemnymi było to, że ich teksty publikowane w Polsce w tamtym okresie nie były dokumentowane w PBL. W bibliografii wolno było natomiast odnotowywać edycje emigracyjne ich utworów i tłumaczenia wydawane za granicą. W latach 90. w Polsce, w wyniku zmiany ustroju państwa, doszło do destrukcji koncesjonowanych instytucji życia kulturalnego oraz rozwoju niezależnego rynku wydawniczego i rynku czasopism. Wywołało to zmiany w dynamice życia literackiego, którą bibliografia literacka starała się uchwycić. W dalszej części rozdziału będę analizować szeroko rozumiane życie literackie, obejmujące również twórczość literacką. Obraz wykreowany przez PBL porównam z komentarzami Marty Fik zamieszczonymi w kronice *Kultura polska po Jałcie*, dotyczącymi tych samych lat (do 1981 roku), z dokumentacją życia literackiego utrwaloną w bibliografii *Bez cenzury. 1976–1989. Literatura – ruch wydawniczy – teatr* autorstwa Jerzego Kandziory i Zyty Szymańskiej, przy współpracy Krystyny Tokarzówny, z *Kalendarium życia literackiego 1976–2000* autorstwa

Przemysław Czaplińskiego, Macieja Lecińskiego, Elizy Szybowicz i Błażeja Warkockiego⁷ oraz z książką Przemysław Czaplińskiego *Powrót centrali. Literatura w nowej rzeczywistości*⁸.

Zanim przejdę do analizy, krótko scharakteryzuję zakres i zasady doboru źródeł wymienionych publikacji, co ma wpływ na to, jak prezentują życie literackie oraz kulturalne. Zasięg czasowy *Kultury polskiej po Jałcie* Marta Fik ustaliła między rokiem 1944, czyli powołaniem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, a 13 grudnia 1981 roku. Argumentowała to tym, że powstanie PKWN zapoczątkowało w „sposób jednoznaczny i zorganizowany obecną strukturę państwową [PRL – K.P.]”⁹, a wprowadzenie stanu wojennego stanowiło zamknięcie trzech modeli funkcjonowania kultury w Polsce Ludowej (dalej omówionych w tym rozdziale) i było (pomimo formalnej porażki) symbolem przekroczenia barier w życiu społecznym i kulturalnym, które wydawały się nieprzekraczalne (zaistnienie drugiego obiegu oraz mecenat Kościoła, w dziedzinie kultury konkurencyjnego wobec mecenatu państwa)¹⁰. Przygotowując omawianą publikację, Marta Fik korzystała z ogólnodostępnych materiałów, przede wszystkim książek oraz artykułów z czasopism, ale także z periodyków i książek wydawanych w drugim obiegu i przez wydawnictwa emigracyjne. W kronice odnotowała głównie wydarzenia krajowe, ale uwzględniła także działalność polskiej emigracji i polskie książki wydawane za granicą¹¹. Poza literaturą wymieniła także twórczość teatralną, filmową, muzyczną i plastyczną. Badaczka nie przedstawiła suchego wykazu wydarzeń kulturalnych. Stworzyła autorski

⁷ Przemysław Czapliński, Maciej Leciński, Eliza Szybowicz, Błażej Warkocki, *Kalendarium życia literackiego 1976–2000. Wydarzenia, dyskusje, bilanse*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003.

⁸ Przemysław Czapliński, *Powrót centrali. Literatura w nowej rzeczywistości*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.

⁹ Marta Fik, *Kultura polska po Jałcie...*, dz. cyt., s. VIII. Wszystkie odniesienia do konkretnych lokalizacji w książce Marty Fik dotyczą wydania londyńskiego.

¹⁰ Tamże, s. IX.

¹¹ Tamże, s. VII.

wybór ważniejszych pozycji wydawniczych, wydarzeń historycznych, politycznych i kulturalnych, pokazując, jak bezpośrednio lub pośrednio polityka państwa wpływała na twórczość. Uwzględniła też wydarzenia szerzej nieznane, procesy pisarzy, listy protestacyjne itp. W tym miejscu warto podkreślić, że pierwsze wydanie książki Marty Fik ukazało się w 1989 roku w Londynie, więc nie podlegało kontroli urzędu cenzury. Pierwsze wydanie krajowe zostało opublikowane w 1991 roku¹².

Bibliografia *Bez cenzury. 1976–1989. Literatura – ruch wydawniczy – teatr* dokumentuje książki podmiotowe i przedmiotowe oraz zawartość czasopism wydawanych w drugim obiegu w latach 1976–1989. Jej zakres nawiązuje do zakresu PBL i stanowi dopełnienie bibliografii bieżącej, która poddawana była kontroli cenzury i aż do tomu za rok 1984 nie uwzględniała publikacji podziemnych. Życie literackie jest jednym z dokumentowanych w niej zagadnień. Autorzy uwzględnili w tej pracy kroniki życia literackiego i kulturalnego, polskie krajowe i emigracyjne konkursy oraz nagrody literackie, działalność związków i stowarzyszeń twórczych, materiały dotyczące polityki kulturalnej władz PRL, niezależnego życia literackiego i kulturalnego, cenzury, oficjalnego, niezależnego oraz emigracyjnego ruchu wydawniczego.

Czapliński, Leciński, Szybowicz i Warkocki w *Kalendarium życia literackiego* na datę początkową wybrali rok 1976, który poprzez wydarzenia takie jak wydanie drugich tomików poetów Nowej Fali uznali za „koniec ostatniej debaty prowadzonej językiem ezopowym na łamach prasy oficjalnej”¹³ (spór o Settembriniego) i narodziny drugiego obiegu. Rok ten umownie zapoczątkował nowy okres w powojennej historii literatury. *Kalendarium* kończy się na roku 2000, który, jak przyznają sami autorzy, nie jest żadną granicą w historii literatury, ale momentem stabilizacji procesu „ponownego centra-

¹² Marta Fik, *Kultura polska po Jałcie. Kronika lat 1944–1981*, t. 1–2, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1991.

¹³ Przemysław Czapliński, Maciej Leciński, Eliza Szybowicz, Błażej Warkocki, *Kalendarium życia literackiego 1976–2000...*, dz. cyt., s. v.

lizowania się układu literackiego”¹⁴ i współwystępowania zjawisk tworzących opozycyjny proces różnicowania (rozwijają się pisma internetowe, pojawiają się nowe możliwości komunikacji, wzrasta liczba książek udostępnianych w wersji elektronicznej)¹⁵. Autorzy publikacji czytali wybrane dzienniki ogólnopolskie, tygodniki społeczno-kulturalne oraz krajowe pisma literackie i na tej podstawie dokonywali doboru materiałów, które później posłużyły do stworzenia kalendarium. Prezentacja każdego roku składa się z wybranych publikacji książkowych, „które były przedmiotem sporów lub licznych recenzji, (...) które zdobyły nagrody, (...) które w późniejszym okresie uznano za dzieła znaczące”¹⁶; kalendarium zawierającego narrację chronologiczną dotyczącą wydarzeń kulturalnych (i niekiedy politycznych), debat i sporów prowadzonych w środowisku twórców i krytyków oraz działalności czasopism i wydawnictw; bilansów rocznych odnoszących się do sytuacji na rynku książki, czasopism nowo powstałych i przestających się ukazywać, najważniejszych nagród literackich oraz wykazu zmarłych pisarzy. Przeprowadzona przez autorów dokumentacja życia literackiego w latach 1976–2000 posłużyła im do sformułowania wniosku, że w okresie tym doszło do powstania drugiego obiegu, rozpadu PRL-owskiego systemu literackiego i narodzin systemu rynkowego, przy zastrzeżeniu, że system rynkowy nie jest kontynuacją systemu niezależnego, a współczesne życie literackie często toczy się według zasad ustanowionych przed 1989 rokiem¹⁷. *Kalendarium życia literackiego* pokazuje, że system literacki w III Rzeczpospolitej zawiera cechy systemu PRL-owskiego i jednocześnie poddawany jest przemianom wywołanym przez wolny rynek oraz wykorzystanie w kulturze, a także komunikacji możliwości, jakie daje internet.

¹⁴ Tamże, s. VI.

¹⁵ Tamże, s. VI–VII.

¹⁶ Tamże, s. VIII.

¹⁷ Tamże, s. VII.

Przemysław Czapliński w książce *Powrót centrali. Literatura w nowej rzeczywistości* charakteryzuje układ literacki w Polsce po 1989 roku. Postrzega go jako „współistnienie trzech obszarów: zasobu poetyk, mitów towarzyszących literaturze oraz infrastruktury”¹⁸. Rozważania poznańskiego naukowca na temat infrastruktury są dla mnie najważniejsze. Autor nie korzystał z danych ilościowych. Swoje tezy stawia na podstawie wiedzy na temat życia literackiego i własnej w nim orientacji.

Ustalenia wymienionych badaczy będą dla mnie punktem wyjścia dla charakterystyki życia literackiego i punktem odniesienia, ponieważ chcę sprawdzić, czy analiza danych liczbowych da takie same wyniki, jak interpretacja badaczy stosujących tradycyjne metody badawcze. I tu wypadnie poszerzyć ogląd polskiego życia literackiego po 1945 roku. Ciekawym dopełnieniem wymienionych już dzieł: Marty Fik, autorów bibliografii *Bez cenzury*, a także Przemysława Czaplińskiego, Macieja Lecińskiego, Elizy Szybowicz i Błażeja Warkockiego jest książka Mariusza Zawodniaka *Teraźniejszość i przeszłość. Studia o życiu literackim socrealizmu*¹⁹.

Pierwszy z analizowanych przeze mnie okresów – okres socrealizmu – zdaniem Zawodniaka charakteryzował się nie tylko obowiązywaniem tej metody twórczej w sztuce, ale był to również czas „organizowania życia publicznego według z góry ustalonego scenariusza”²⁰, kiedy obowiązywały określone modele komunikacji literackiej i życia literackiego. Badacz podał bardzo trafny przykład bezpośredniego wpływu partii na twórczość literacką. W lipcu 1950 roku przyjęto ustawę o planie sześcioletnim, a już na początku roku 1951 Jerzy Putrament, ówczesny sekretarz Zarządu Głównego Związku Literatów Polskich, podczas zebrania Rozszerzonego Plenum Związku wygłosił referat *Zadania literatury polskiej w okresie planu 6-letniego*, który

¹⁸ Przemysław Czapliński, *Powrót centrali...*, dz. cyt., s. 7.

¹⁹ Mariusz Zawodniak, *Teraźniejszość i przeszłość. Studia o życiu literackim socrealizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2007.

²⁰ Tamże, s. 12.

zawiera wytyczne Komitetu Centralnego partii dotyczące twórczości literackiej²¹.

Zawodniak odniósł się także do kształtu życia literackiego. Zostało ono ograniczone do wydarzeń organizowanych przez instytucje państwowe, a co więcej, „w socrealizmie ważne były tylko te formy życia literackiego, które odpowiadały formom życia partii, tym samym najlepiej służyły przekładaniu jej wytycznych i odgrywaniu zaplanowanych przez nią scenariuszy (powtarzaniu tego, co działo się »w łonie partii«)”²². Masowo organizowano konkursy literackie (w każdym roku odbywało się ich kilkadziesiąt), stanowiące element „planowej polityki, której celem było osiągnięcie masowej aktywności wśród piszących, ale i kontrolowanie wszelkich rezultatów ich pracy”²³. Były one kierowane nie tylko do profesjonalnych pisarzy, ale także do osób stawiających swoje pierwsze literackie kroki oraz amatorów. Dane PBL potwierdzają, że ogłaszano więcej konkursów literackich niż nagród. W latach 1945–1956 ich liczba wahała się od kilkunastu do czterdziestu kilku.

Tematyka konkursów była zróżnicowana. W pierwszych powojennych latach dotyczyły obchodzonych wówczas rocznic, II wojny światowej, przyjaźni polsko-radzieckiej. Oto wybrane przykłady konkursów odnotowanych w poszczególnych tomach PBL: Konkurs Komitetu [Organizacyjnego – K.P.] Centralnego Dnia Spółdzielczości na wiersz (1945), Konkurs Wydziału Propagandy Komitetu Powiatowego PPR w Będzinie na sztukę teatralną (1945); Konkurs Urzędu Informacji i Propagandy w Chorzowie na wiersz o Chorzowie (1946); Konkurs Związku Weteranów Powstań Górniczych na dwudziestopięciolecie powstania śląskiego (na utwór literacki o powstaniach śląskich) (1946); Konkursy Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej na obrazek sceniczny i na melorecytację o przyjaźni polsko-radzieckiej (1946); Konkurs Komisji Centralnej Związków Zawodowych na

²¹ Tamże, s. 66.

²² Tamże, s. 52–53.

²³ Tamże, s. 111.

pamiętnik robotnika z okresu okupacji (1946); Konkurs Oddziału Łódzkiego Związku Zawodowego Literatów Polskich na wiersz o treści społeczno-rewolucyjnej (1948).

Polityka kulturalna państwa, a także będące jej elementem konkursy literackie były narzędziem modelowania pamięci historycznej. Widać to choćby w sposobie kształtowania tematyki konkursów dotyczących II wojny światowej. W pierwszych powojennych latach ogłaszano wiele konkursów na pamiętniki i wspomnienia żołnierzy oraz osób niezwiązanych z wojskiem. W przypadku tych drugich pojawiały się takie tematy, jak udział w tajnym nauczaniu czy życie codzienne robotników w okresie okupacji. Wśród konkursów dotyczących konkretnych miast lub regionów wyróżniają się te, których tematyką były tak zwane Ziemie Odzyskane. Można się domyślać, że chodziło o to, aby ich nowi mieszkańcy (ale nie tylko) zainteresowali się lokalną historią i teraźniejszością tych miast. Kolejną wymierną korzyścią wynikającą z organizacji takich konkursów i ewentualnej publikacji najlepszych utworów było zapoznanie Polaków z nowymi regionami oraz utwierdzenie w przekonaniu o słuszności dołączenia ich do terytorium Polski.

Po zjeździe szczecińskim w 1949 roku zaczęto ogłaszać konkursy motywowane ideologicznie, na tematy zgodne z doktryną socrealizmu, odnoszące się do wydarzeń politycznych. Były to na przykład odnotowywane w PBL: Konkurs ZLP z okazji zjednoczenia Partii Robotniczych na powieść współczesną (1949); Konkurs „Sztandaru Młodych” na powieść, nowelę i opowiadanie na temat tradycji młodzieży walczącej w szeregach KZMP, ZWM, AL i udziału w odbudowie i budowie Polski Ludowej (1950); Konkurs „Trybuny Wolności” na tekst pieśni masowej o planie sześcioletnim (1950); Konkurs „Głosu Robotniczego” na opowiadanie, wspomnienie z przygotowań i przebiegu strajków i demonstracji pierwszomajowych (1951); Konkurs Ministerstwa Kultury i Sztuki, ZLP, SDP na utwór literacki związany z Konstytucją (1952); Konkurs Związku Młodzieży Polskiej w Katowicach i Oddziału ZLP na opowiadanie, nowelę, pamiętnik i wiersz o tematyce walki młodzieży o realizowanie zadań produkcyjnych,

lepsze wyniki w nauce, kolektywne wychowanie, rozwój życia w świe-
tlicy, opowiadanie z życia osobistego (1952); Konkurs Ministerstwa
Kultury i Sztuki, Centralnego Zarządu Teatrów i ZLP na sztukę te-
atralną poświęconą dziesięcioleciu Polski Ludowej (1953).

Organizatorami konkursów były instytucje wspierające twórców,
na przykład Związek Literatów Polskich, redakcje czasopism lite-
rackich i kulturalnych, lokalne wydziały propagandy, liczne związki
zawodowe, wojsko. Nagrody literackie przyznawano profesjonalnym
twórcom, rzadziej amatorom. Służyły nie tylko jako sposób wyrażenia
uznania, ale także jako forma związania twórcy z władzą i polityką
kulturalną państwa. Znaczenie nagród w okresie socrealizmu tak
opisał Zawodniak:

były wyrazem uznania (za całokształt twórczości bądź bieżące doko-
nania), bardziej jednak były formą „zapłaty” za realizację publicznych
zamówień. Ale spełniały przy okazji inne funkcje: były swoistym znakiem
jakości wyróżnionego dzieła (znakiem jego walorów ideologicznych),
a na dodatek samych pisarzy sytuowały w gronie najbardziej zasłużo-
nych i zapewniały im miejsca na literackim parnasia. (...) Nagroda to
nie tylko uznanie kilkuosobowego jury, to przede wszystkim uznanie
władzy, które gwarantuje funkcjonowanie w literaturze i zajmowanie
w niej poczesnego miejsca²⁴.

Z danych zgromadzonych w PBL wynika, że w latach 1945–1956
liczba przyznawanych nagród była stała, w każdym roku było ich kil-
kanaście (jedynie w 1945 w PBL odnotowano trzy nagrody). W oma-
wianym okresie oprócz nagród państwowych przyznawano także
inne nagrody w konkursach, których organizatorami były redakcje
czasopism, władze kościelne, organizacje katolickie, ale w praktyce
znaczenie miały tylko nagrody państwowe. Gwarantowały one funk-
cjonowanie laureata w życiu literackim.

Marta Fik w kronice *Kultura polska po Jalcie* odnotowała zarówno

²⁴ Tamże, s. 114.

naradę partyjną członków Związku Zawodowego Literatów Polskich zorganizowaną w celu przygotowania zjazdu szczecińskiego, jak i obszerną relację dotyczącą IV Walnego Zjazdu Związku Zawodowego Literatów w Szczecinie. Przywołała kluczowe fragmenty referatu Włodzimierza Sokorskiego, ówczesnego wiceministra kultury i sztuki, a także Stefana Żółkiewskiego, w których wyłożone zostały zasady nowej doktryny twórczej²⁵. Cytowała także sformułowane podczas zjazdu: postulat realizmu socjalistycznego jako kryterium oceny i normy estetycznej oraz rezolucję, która głosiła, że „Nieodzowny jest świadomy udział pisarzy w dziele budowy socjalizmu w Polsce. Nowe motywy życia, twórczy zapał robotnika i chłopa wymagają od literatów gruntownego przemyślenia środków pisarskich”²⁶. Autorka kroniki utrwaliła uchwalenie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 22 lipca 1952 roku oraz fakt pojawienia się artykułów prasowych dotyczących zagadnień związanych z kulturą uwzględnionych w tym akcie prawnym. Wymieniła również laureatów wspomnianego przeze mnie konkursu na utwór literacki związany z Konstytucją. Pierwszej nagrody nie przyznano, drugą otrzymali *ex aequo* Kazimierz Koźniewski, Wilhelm Mach i Wisława Szymborska²⁷.

Przejdę teraz do omówienia roku 1977. W PBL za rok 1977 (wyd. 1983) odnotowano materiały na temat działalności ZLP. Uwzględniono sprawozdanie z walnego zebrania 1 lutego 1977 roku, ale adnotacja (zgodnie z metodą bibliograficzną PBL) jest ogólna i nie odnosi się do jego przebiegu ani tematów wówczas poruszanych. W PBL uwzględnione zostały również materiały na temat spotkań Jarosława Iwaszkiewicza, ówczesnego prezesa ZLP, z Edwardem Gierkiem i Januszem Wilhelmem, wiceministrem kultury i sztuki. W omawianym roczniku PBL nie odnotowano materiałów na temat udziału pisarzy w życiu politycznym i społecznym. Nawet w haśle osobowym Stanisława Barańczaka nie ma żadnego artykułu dotyczącego

²⁵ Marta Fik, *Kultura polska po Jalcie...*, dz. cyt., s. 112–113.

²⁶ Cyt. za: tamże, s. 113.

²⁷ Tamże, s. 170.

jego udziału w głodówce w kościele Świętego Marcina w Warszawie. Prawdopodobnie w czasopismach wydawanych w oficjalnym obiegu nie publikowano niczego na ten temat, natomiast informował o tym „Biuletyn Informacyjny”, co wspominają autorzy bibliografii *Bez cenzury*²⁸. Podobnie jak artykuły z czasopism wydawanych w drugim obiegu, które dotyczyły zatrzymań, rewizji i prób przesłuchań Barańczaka, procesu sądowego toczącego się przeciwko niemu w 1977 roku, usunięcia go z pracy na Uniwersytecie imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu w tym samym roku, wystąpień studentów UAM w obronie wykładowcy i odmowy wydania Barańczakowi paszportu w 1978 roku²⁹. To bibliografia *Bez cenzury* zawiera listę publikacji dotyczącą udziału literatów oraz twórców filmowych i teatralnych w akcjach protestacyjnych, a także działalności opozycyjnej³⁰.

Marta Fik w kronice roku 1977 wiele miejsca poświęciła udziałowi literatów i artystów w życiu politycznym. Wtedy to ludzie kultury zabierali głos w obronie robotników biorących udział w strajkach w czerwcu 1976 roku. Badaczka pisała też o zebraniu sprawozdawczym warszawskiego oddziału ZLP z 1 lutego 1977 roku, na którym, jak czytamy w kronice, między innymi krytykowano cenzurę za niedopuszczenie do druku *Cudownej meliny* Kazimierza Orłosa, *Mizerykordii i innych opowiadań* Marka Nowakowskiego, *Antologii poezji żydowskiej* w opracowaniu Salomona Łastika, „objęcie zapisem cenzuralnym nazwisk, skreśleń w składzie uczestników festiwalu »Warszawska Jesień« w 1976”³¹. Autorka utrzymała wydanie pierwszego numeru czasopisma „Zapis” publikowanego poza cenzurą³² oraz rozpoczęcie notowania w tym piśmie „ważniejszych ingerencji cenzury w publikacjach oficjalnych”³³, powstanie Niezależnej Oficyny

²⁸ Jerzy Kandziora, Zyta Szymańska, Krystyna Tokarzówna (współpraca), *Bez cenzury. 1976–1989...*, dz. cyt., s. 172.

²⁹ Tamże, s. 173.

³⁰ Tamże, s. 92–94.

³¹ Marta Fik, *Kultura polska po Jalcie...*, dz. cyt., s. 591.

³² Tamże, s. 590.

³³ Tamże, s. 604.

Wydawniczej (NOWA)³⁴, dyskusję w prasie emigracyjnej i drugiego obiegu dotyczącą *Mojego wieku* Aleksandra Wata³⁵, powstanie kwartalnika literackiego „Puls” wydawanego poza cenzurą³⁶.

Autorka *Kultury polskiej po Jalcie* w kronice roku 1977 pisała nie tylko o szeroko pojętych wydarzeniach kulturalnych. Wiele miejsca poświęciła wydarzeniom politycznym, takim jak na przykład: powstanie Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)³⁷, śmierć Stanisława Pyjasa, studenta Uniwersytetu Jagiellońskiego, i demonstracje studenckie odbywające się w reakcji na to wydarzenie³⁸, wspomniana już głódówka w kościele Świętego Marcina w Warszawie „w związku z przetrzymywaniem w areszcie 5 robotników z Radomia i Ursusa”³⁹, w której udział wziął między innymi Stanisław Barańczak⁴⁰, przekształcenie Komitetu Obrony Robotników (KOR) w Komitet Samoobrony Społecznej „KOR” (KSS KOR)⁴¹. W przywołanej publikacji rysuje się obraz roku 1977 jako czasu bardzo intensywnego, w którym miało miejsce wiele wydarzeń politycznych, oddziałujących bezpośrednio na kulturę i udział twórców w dyskusji publicznej, opowiadanie się przeciwko dotychczasowym zasadom życia politycznego i społecznego.

Przykład różnego ukazania wydarzeń z roku 1977 w kronice Marty Fik i PBL jest podstawą do wyciągnięcia wniosku, że w przypadku wydarzeń politycznych, w których uczestniczyli ludzie kultury, z oczywistych względów więcej informacji przynosi redagowana bez nadzoru cenzury kronika, uwzględniająca szerszy kontekst wydarzeń. Muszę zwrócić uwagę także na sposób, w jaki bibliografia bieżąca odnotowywała książki oraz materiały z czasopism. Uwzględniane

³⁴ Tamże, s. 602.

³⁵ Tamże, s. 602–603.

³⁶ Tamże, s. 605.

³⁷ Tamże, s. 593.

³⁸ Tamże, s. 596–597.

³⁹ Tamże, s. 597.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 602.

były te zagadnienia i wydarzenia, o których pisano w opracowywanych źródłach bibliograficznych, a więc w oficjalnym obiegu. Dlatego pełniejszy obraz wydarzeń literackich i zaangażowania twórców w sprawy polityczne oraz wykaz publikacji na ten temat daje analiza sumy informacji zawartych w PBL i bibliografii *Bez cenzury*.

„Polską Bibliografię Literacką” i *Kulturę polską po Jałcie* różni także język. PBL, dokumentując obieg oficjalny, w obszarze podawanych tytułów książek, tekstów literackich i artykułów przejmowała język nowomowy, ale w sferze adnotacji bibliografowie starali się być neutralni. Natomiast Marta Fik w swojej kronice zajmowała się zarówno obiegiem oficjalnym, jak i nieoficjalnym oraz, co istotne, jej książkę po raz pierwszy wydano za granicą, więc nie podlegała kontroli urzędu cenzury. Dlatego język kroniki tej badaczki wolny jest od nowomowy. Warto podkreślić, że autorka korzystała ze źródeł, które miały niestandardowy charakter dla pracy dokumentacyjnej. Były to nie tylko publikacje naukowe, bibliografie, kalendaria i czasopisma, ale także utwory literackie, dzieła historyczne, listy otwarte, wspomnienia więźniów politycznych. Książka Marty Fik to pierwsze kalendarium dotyczące kultury niezależnej i wydarzeń nieuwzględnianych dotąd w podręcznikach oraz pracach dokumentacyjnych podlegających cenzurze.

W PBL za rok 1980 (wyd. 1988) uwzględniono trzy ankiety przeprowadzone na łamach „Trybuny Ludu”, warszawskiej „Kultury” i „Życia Warszawy”, dotyczące konieczności zmiany polityki kulturalnej państwa, oraz sześć dyskusji na temat kondycji polskiej kultury prowadzonych w „Dzienniku Zachodnim”, „Filmie”, „Kierunkach”, „Literaturze” i „Nowych Drogach”. Odnotowano uchwałę Zarządu Głównego Związku Literatów Polskich z 9 września 1980 roku poświęconą strajkom na Wybrzeżu. Tom za rok 1980 (wyd. 1988) zawiera również bogatą recepcję reakcji na wiadomość o przyznaniu Czesławowi Miłoszowi Literackiej Nagrody Nobla w 1980 roku. W PBL za rok 1981 (wyd. 1989) dużo miejsca zajmują materiały dotyczące cenzury, szczególnie projektu nowej Ustawy o kontroli

prasy, publikacji i widowisk, która ostatecznie weszła w życie 31 lipca 1981 roku i obowiązywała do czasu wprowadzenia stanu wojennego.

Ważnym elementem życia literackiego w Polsce po II wojnie światowej było zaangażowanie twórców w działalność polityczną i społeczną. Informacje na ten temat publikowane w czasopismach oficjalnych odnotowywane były w PBL i dotyczyły raczej zaangażowania ludzi kultury w działania legitymizujące politykę państwa. Bibliografia *Bez cenzury* dokumentuje zagadnienia, które w obiegu oficjalnym były przemilczane lub krytykowane, takie jak na przykład bojkot oficjalnych instytucji i środków przekazu po wprowadzeniu stanu wojennego, krytyka postaw twórców współpracujących z władzami, zaangażowanie twórców w akcje protestacyjne i działalność opozycyjną, apele, listy protestacyjne, oświadczenia w sprawach politycznych podpisywane przez twórców i badaczy literatury⁴². Zamieszczone w niej zostały informacje o publikacjach na temat działalności Związku Literatów Polskich, w tym walnego zebrania związku z 5 maja 1980 roku, o którym nie ma informacji w PBL za ten rok. Uwzględnione zostały, publikowane w „Biuletynie Informacyjnym”, przemówienia Jacka Bocheńskiego i Anki Kowalskiej czy zamieszczone w pozacenzuralnej „Rzeczpospolitej” wystąpienie pisarzy w obronie Mirosława Chojeckiego, opozycjonisty zaangażowanego w podziemną działalność wydawniczą, aresztowanego w marcu 1980 roku, oraz sprawozdania z obrad Związku Literatów Polskich⁴³.

Bibliografia *Bez cenzury* dokumentuje także konkursy literackie organizowane przez redakcje czasopism wydawanych w drugim obiegu, nagrody przyznawane przez te redakcje, stowarzyszenia twórcze, NSZZ „Solidarność”. W porównaniu z konkursami i nagrodami motywowanymi ideologicznie, które omówiłam wcześniej, pisząc o okresie stalinowskim, nagrody przyznawane pod koniec lat 70. i w latach 80. miały za zadanie docenić literatów propagu-

⁴² Jerzy Kandziora, Zyta Szymańska, Krystyna Tokarzówna (współpraca), *Bez cenzury. 1976–1989...*, dz. cyt., s. 91–104.

⁴³ Tamże, s. 78–79.

jących wartości i angażujących się w życie społeczne. To nagrody przyznawane ponad podziałami politycznymi, także twórcom publikującym w oficjalnym obiegu. Warto podać kilka przykładów: Nagroda imienia Bolesława Prusa za działalność, która uczy myśleć i być Polakami; Nagroda imienia Jerzego Zielińskiego dla młodych, którzy wyróżnili się talentem, umiejętnościami zawodowymi i rzetelnością – niezależnie od miejsca pracy, uprawianej formy i obiegu; Nagroda imienia Stanisława Konarskiego za książki publicystyczne i reportaże o wybitnym poziomie rzemiosła i doniosłym znaczeniu społecznym, niezależnie od poglądów i racji autora lub sposobu interpretacji faktów⁴⁴.

Marta Fik w kronice roku 1980 pisała dużo o włączaniu się ludzi kultury w debatę polityczną. Omówiła zebranie warszawskiego oddziału Związku Literatów Polskich z 5 maja 1980 roku, na którym uczestnicy krytykowali cenzurę, stosunek władz do pisarzy, usuwanie z życia publicznego niewygodnych twórców, represje wobec opozycji i chwalili drugi obieg⁴⁵. Badaczka skrupulatnie odnotowała daty i miejsca kolejnych strajków wywołanych wprowadzeniem podwyżki cen mięsa oraz wędlin z 1 lipca 1980 roku, których zwieńczeniem był strajk w Stoczni Gdańskiej i podpisanie porozumień sierpniowych⁴⁶. Pisała o powołaniu Komitetu Porozumiewawczego Stowarzyszeń i Związków Twórczych i Naukowych, który współtworzyli między innymi literaci⁴⁷, przyznaniu Czesławowi Miłoszowi Literackiej Nagrody Nobla oraz reakcji na ten werdykt w Polsce i na świecie⁴⁸. W kronice widać, że w czasie pierwszej, posierpniowej „Solidarności” cenzura nie była tak ostra jak wcześniej. Nie tylko na ekrany kin wchodziły filmy wcześniej niedopuszczone do wyświetlania, na

⁴⁴ Tamże, s. 106–112.

⁴⁵ Marta Fik, *Kultura polska po Jalcie...*, dz. cyt., s. 654.

⁴⁶ Tamże, s. 657–664.

⁴⁷ Tamże, s. 667–668.

⁴⁸ Tamże, s. 675.

przykład *Człowiek z marmuru* w reżyserii Andrzeja Wajdy⁴⁹, *Indeks* w reżyserii Janusza Kijowskiego⁵⁰, i spektakle dotyczące wydarzeń politycznych, dotąd przemilczane, na przykład *Oskarżony czerwiec pięćdziesiąt sześć* w reżyserii Izabeli Cywińskiej i Janusza Michalowskiego w Teatrze Nowym w Poznaniu, dotyczący pierwszego w PRL strajku generalnego⁵¹. Również w prasie oficjalnej pojawiały się artykuły o samej cenzurze, na przykład tekst Adama Krzemińskiego *Między fasadą a tyłami* w „Polityce” i kolejne, włączające się w dyskusję wywołaną tym artykułem⁵². Autorka publikacji pisała także o nowej ustawie o cenzurze, która wówczas weszła w życie⁵³ (przeostała obowiązywać po wprowadzeniu stanu wojennego). Pod datą grudzień 1981 roku w kronice Marty Fik pojawiają się opis przerwane Kongresu Kultury Polskiej⁵⁴ i informacja o wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981⁵⁵, która symbolicznie kończy kronikę.

W tomie PBL za rok 1983 (wyd. 1990) uwzględniona została obszerna lista artykułów dotyczących zawieszenia w 1981 roku Związku Literatów Polskich i jego rozwiązania 19 sierpnia 1983 roku oraz protestów w tej sprawie. Odnotowano także materiały o powołaniu pod koniec 1983 roku nowego Związku Literatów Polskich. Szczegółową dokumentację publikacji na temat rozwiązania starego i powołania nowego związku przedstawili także autorzy bibliografii *Bez cenzury*⁵⁶. Wydarzenia te omawiane były w prasie zarówno oficjalnej, jak i podziemnej. Ich opis znalazł się też w *Kalendarium życia literackiego 1976–2000*⁵⁷.

⁴⁹ Tamże, s. 671.

⁵⁰ Tamże, s. 720.

⁵¹ Tamże, s. 727.

⁵² Tamże, s. 672–673.

⁵³ Tamże, s. 749.

⁵⁴ Tamże, s. 764–766.

⁵⁵ Tamże, s. 765–766.

⁵⁶ Jerzy Kandziora, Zyta Szymańska, Krystyna Tokarzówna (współpraca), *Bez cenzury. 1976–1989...*, dz. cyt., s. 75–86.

⁵⁷ Przemysław Czapliński, Maciej Leciński, Eliza Szybowicz, Błażej Warkocki, *Kalendarium życia literackiego 1976–2000...*, dz. cyt., s. 173–178.

W pierwszej połowie lat 90. upadły koncesjonowane czasopi-
sma (szczególnie tygodniki i miesięczniki) z czasów PRL wydawane
w „centrali”, czyli Warszawie i Krakowie⁵⁸. W tym samym okresie
w wielu miastach – często niewielkich – z inicjatywy konkretnych
osób, grup literackich, lokalnych środowisk twórczych powstawały
czasopisma literacko-artystyczne i społeczno-kulturalne⁵⁹. Nastąpiło
ożywienie regionalne. Po 1989 roku zmieniły się również warunki
polityczne (zlikwidowano Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji
i Widowisk, który do tej pory nadzorował treści wypowiedzi pu-
blicznych i udzielał pozwolenia na ukazywanie się każdego pisma)
oraz techniczne, ułatwiające zakładanie nowych czasopism. Redakcje
czasopism stosunkowo łatwo uzyskiwały finansowanie z różnych
źródeł, na przykład z fundacji zagranicznych⁶⁰ czy od lokalnych
władz. Piotr Marecki we wstępie do książki *Pospolite ruszenie. Cza-
sopisma kulturalno-literackie w Polsce po 1989 roku* pisał o tym, że
„wraz z przełomem, otwarciem granic i pojawieniem się wolnego
ryнку zmieniły się prawie wszystkie zewnętrzne czynniki, które
ułatwiały swobodne zakładanie i prowadzenie pisma (rozwój techniki,
dostępność programów DTP [*desktop publishing* – K.P.], konkuren-
cyjna działalność dystrybutorów, tani i szybki druk)”⁶¹. Magdalena
Rabizo-Birek zwróciła także uwagę na zjawisko, jakim było powsta-
nie periodyków promujących nowe zjawiska literackie i artystyczne,
na przykład „Kartki”, „Machina”, „Lampa”, „Red”, „Rita Baum”, które

⁵⁸ Magdalena Rabizo-Birek, *Wstęp*, w: *Boom i kryzys. Nowe czasopisma literacko-
artystyczne i społeczno-kulturalne w Polsce po 1980 roku*, pod red. Magdaleny
Rabizo-Birek, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Stowarzyszenie Lite-
racko-Artystyczne „Fraza”, Rzeszów 2012, s. 5.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Arkadiusz Bağłajewski, *Normalnie, czyli (nie)przewidywalnie. O sytuacji pisma
literackiego w latach dziewięćdziesiątych*, w: *Normalność i konflikty. Rozważania
o literaturze i życiu literackim w nowych czasach*, pod red. Przemysława Czapliń-
skiego, Piotra Śliwińskiego, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”,
Poznań 2006, s. 101.

⁶¹ Piotr Marecki, *Pospolite ruszenie. Czasopisma kulturalno-literackie w Polsce po
1989 roku. Rozmowy z redaktorami*, Korporacja Ha!art, Kraków 2005, s. 8.

„funkcjonowały na styku popkultury i kultury wysokiej, wypracowały nowe i oryginalne formy prezentacji literatury i sztuki, łączyły różne obiegi kultury i odmienne języki jej opisu, promowały nurty, zjawiska i osobowości artystyczne, które budziły kontrowersje (...)”⁶². Anna Nasiłowska pisała, że w Polsce w latach 90. równocześnie dokonały się dwie rewolucje: „całkowitej zmiany systemu ekonomicznego i eksplozji informatycznej”, co skutkowało kryzysem instytucji życia kulturalnego dotąd całkowicie uzależnionych od państwa⁶³.

Przemysław Czapliński w książce *Powrót centrali. Literatura w nowej rzeczywistości* wyróżnił trzy cechy charakterystyczne dla czasopism literackich powstających i działających w Polsce po 1989 roku. Pierwszą z nich była niezależność od centrum. Poza wielkimi miastami zaczęły powstawać periodyki, które odgrywały ważną rolę w dyskusji na temat literatury. Zdaniem badacza „Polska czasopiśmiennicza (...) zaczynała przypominać obwarzanek: to, co na obrzeżach, było bardziej treściwe od tego, co w środku”⁶⁴. Po drugie, działalność rozpoczęły „pisma szybkiego reagowania”⁶⁵, czyli periodyki o dużej częstotliwości, które „zapewniały aktualną informację i preferowały zadziorną publicystykę”⁶⁶. Trzecią cechą była życzliwość mediów masowych przejawiająca się w tworzeniu przez ogólnopolskie dzienniki i tygodniki wkładek czy dodatków literackich, publikowaniu tekstów omawiających zawartość nowych numerów czasopism kulturalnych⁶⁷. Kryzys na rynku czasopism nastąpił w latach 1996–1998. Według Czaplińskiego wiązał się z „kłęską pism szybkiego reagowania”⁶⁸ i od tego momentu miało miejsce

⁶² Magdalena Rabizo-Birek, *Wstęp...*, dz. cyt., s. 6.

⁶³ Anna Nasiłowska, *Czasopisma wobec zmian komunikacji, w: Boom i kryzys...*, dz. cyt., s. 20.

⁶⁴ Przemysław Czapliński, *Powrót centrali...*, dz. cyt., s. 29.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże, s. 29–30.

⁶⁷ Tamże, s. 30.

⁶⁸ Tamże, s. 32.

powolne pogłębianie się izolacji pism literackich⁶⁹. Przyczyną tego stanu rzeczy były przede wszystkim problemy finansowe redakcji.

Jan Galant opisał powody zawieszenia i zamknięcia w 1991 roku „Tygodnika Literackiego”. Pierwszy powód autor nazwał rynkowym. Pismo nie znalazło odpowiedniej liczby czytelników, aby mogło utrzymać się bez dotacji. Galant wskazał, że był to „objaw pauperyzacji społeczeństwa, ale także (...) jeden z pierwszym symptomów zmiany wzorców kulturowych, w której wyniku najpierw kultura elitarna została zdominowana przez masową, a potem okazało się, że granice między obiegami przestały być zauważalne”⁷⁰. Drugim powodem było to, że „Tygodnik Literacki” „stał się ofiarą radykalizacji postaw politycznych, do jakiej doprowadziła prezydencka kampania wyborcza”⁷¹ z 1990 roku, a trzecim – utopijna okazała się idea neutralności i estetycznego pogranicza⁷². Autor pisał o tym, że w momencie przełomu politycznego wierzono w „utopię normalności”, którą tworzyć miały wymienione elementy. W rzeczywistości pismo, którego redakcji przyświecały te idee, nie było wówczas atrakcyjne dla czytelników. Niektóre ze wskazanych przez Galanta powodów są uniwersalne dla czasopism upadających w latach 90. Czaplński, pisząc o kryzysie czasopism, zwrócił uwagę także na inne czynniki. Obok przyczyn finansowych wymienił również kulturowe. Zdaniem poznańskiego naukowca zanikał zwyczaj czytania pism literackich, zmniejszyła się liczba czytelników zainteresowanych czytaniem pism kulturalnych i wydawaniem na nie pieniędzy⁷³. Poza tym według badacza „potrzeby kulturalno-literackie znaczącej części inteligencji zaczęły być zaspokajane przez gazety ogólnopolskie i przez telewizję”⁷⁴, co przyczyniło się do zmniejszenia liczby czasopism kulturalnych ukazujących się w Polsce.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Jan Galant, „Tygodnik Literacki”, czyli próba istnienia pogranicznego, w: *Boom i kryzys...*, dz. cyt., s. 136.

⁷¹ Tamże, s. 137.

⁷² Tamże.

⁷³ Przemysław Czaplński, *Powrót centrali...*, dz. cyt., s. 39.

⁷⁴ Tamże.

Dane zgromadzone w PBL potwierdzają ustalenia badaczy i redaktorów dotyczące zmian na rynku czasopism w latach 90. Pod względem liczby opracowywanych czasopism rocznik PBL za rok 1989 jest wyraźnie bogatszy od wcześniejszych. W tomach za lata 1980–1988 liczba pism wahała się między 700 a 924. W PBL za rok 1989 wzrosła do niemal 1100. W związku z trudnościami w organizacji pracy i koniecznością wydłużenia czasu potrzebnego na opracowanie jednego rocznika bibliografii – od rocznika PBL za rok 1990 liczba czasopism podlegających opracowaniu została zmniejszona o 252 tytuły (tę sprawę omówię szczegółowo w dalszej części tego rozdziału). Pragnę jednak w tym miejscu podkreślić, że czasopisma literackie nie zostały wyeliminowane. Dodatkowo po roku 1989 wiele pism przestało się ukazywać. Ignacy S. Fiut tak scharakteryzował powody diametralnej zmiany na rynku czasopism, która wówczas miała miejsce: „Zniesienie systemu centralnego sterowania prasą, wydawnictwami i kolportażem, cenzury prewencyjnej oraz zmiany w finansowaniu wydawnictw spowodowały upadek zdecydowanej większości pism dominujących na rynku w poprzedniej rzeczywistości ustrojowej. Podobny los spotkał lwią część pism literacko-artystycznych”⁷⁵. Ostatecznie do rocznika PBL za rok 1990 opracowano 640 czasopism.

Pierwsza połowa lat 90. to okres boomu czasopiśmienniczego, po którym nastąpił kryzys. Powstawały nowe czasopisma literackie, regionalne społeczno-kulturalne i naukowe. Zjawisko to potwierdzają informacje zgromadzone w bibliografii. W latach 1990–1995 systematycznie rosła liczba periodyków opracowywanych przez zespół autorski PBL. W roczniku za rok 1995 było ich 799. W rocznikach za kolejne dwa lata – 1996 i 1997 – odnotowano niewielki spadek liczby czasopism, a od rocznika za rok 1998 czasopism podlegających opracowaniu znów przybywało. W roczniku za rok 2003 było ich 924. Szczegółowe informacje na temat opracowywanych periody-

⁷⁵ Ignacy S. Fiut, *Pisma literacko-artystyczne w latach 1989–1996 (struktura, sytuacja, dynamika rozwoju i zawartość)*, „Dykcja” 1997, nr 6, s. 55.

ków zawiera tabela 1. Dane prezentowane w tabelach 1 i 2 pochodzą z materiałów archiwalnych (w przypadku tomu bibliografii za rok 1989) oraz bazy danych PBL.

Tabela 1. Liczba czasopism opracowywanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej” za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Liczba opracowanych czasopism
1989	1100
1990	640
1991	640
1992	689
1993	729
1994	755
1995	799
1996	748
1997	786
1998	829
1999	835
2000	861
2001	860
2002	872
2003	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów archiwalnych i bazy danych PBL (stan na dzień 19.07.2022)

Ignacy S. Fiut w analizie pism literacko-artystycznych za lata 1989–1996 podał, ile nowych periodyków zaczęło ukazywać się w Polsce w tamtym okresie. W roku 1989 pojawiło się 6 nowych tytułów, w 1990 – 20, w 1991 – 15, w 1992 – 16, w 1993 – 15, 1994 – 11, w 1995 – 5, 1996 – 9⁷⁶. Dane te potwierdzają, że w pierwszej połowie lat 90. na rynku czasopism nastąpiło ożywienie. Podobną dynamikę wzrostu liczby nowych tytułów jak w przypadku pism literacko-artystycznych można zaobserwować na podstawie informacji z bibliografii literackiej w przypadku innych rodzajów pism opracowywanych przez zespół autorski PBL, na przykład społeczno-kulturalnych, naukowych, dzienników, tygodników opinii.

Wprowadzenie zasad wolnego rynku miało wpływ na liczbę wydawnictw oraz wydawanych książek. Odczuł to zespół autorski PBL. W roczniku za rok 1989 odnotowano 4394 książki (w tym 2919 książek podmiotowych). W kolejnym roczniku ich liczba spadła do 3860 (w tym 2878 podmiotowych), ale od rocznika za rok 1991 liczba ta rośnie, choć w niektórych latach jest nieco mniejsza. Szczegółowe informacje na temat książek odnotowywanych w bazie danych PBL za lata 1989–2003 przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Liczba książek opracowywanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej” za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Ogólna liczba książek	Liczba książek podmiotowych
1989	4394	2919
1990	3860	2878
1991	4591	3471
1992	4714	3524

⁷⁶ Tamże, s. 56–57.

1993	5011	3790
1994	5698	4229
1995	5561	3966
1996	5924	4240
1997	6482	4772
1998	6426	4591
1999	6530	4629
2000	6812	4821
2001	6112	4342
2002	6170	4424
2003	6741	5077

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów archiwalnych i bazy danych PBL (stan na dzień 19.07.2022)

Spadki ogólnej liczby książek oraz książek podmiotowych wykazały roczniki PBL za lata 1990, 1995 (podobnie jak w przypadku czasopism), 1998 oraz 2001. Załamanie z roku 1990 wiąże się z likwidacją koncernu RSW „Prasa-Książka-Ruch”, która dokonała się na mocy Ustawy z 22 marca 1990. Co istotne, należały do niego między innymi czasopisma, papiernie, drukarnie, wydawnictwa książkowe, przedsiębiorstwa zajmujące się kolportażem, kioski oraz sklepy. Dało to podstawę do powstania nowych pism i wydawnictw. Zdaniem Czaplińskiego właśnie „stworzenie warunków do eksplozji nowych inicjatyw zostało poprzedzone implozją – zapaścią starej infrastruktury”⁷⁷. Przedmiotem mojego zainteresowania w dalszej części rozdziału będą zmiany infrastruktury systemu literackiego zapoczątkowane w Polsce po 1989 roku, widziane na przykładzie nagród i konkursów literackich.

⁷⁷ Przemysław Czapliński, *Powrót centrali...*, dz. cyt., s. 20–21.

Czapliński w książce *Powrót centrali. Literatura w nowej rzeczywistości* stwierdził, że nie wiadomo, ile jest w Polsce nagród literackich, ponieważ nie istnieje żadne centrum informacji gromadzące takie dane⁷⁸. W tej sytuacji badacz dokonał analizy „rynku” nagród literackich na podstawie własnej w nim orientacji. Owszem, z powodu braku systemowej dokumentacji nie można podać pełnej liczby nagród literackich, jednak ich szeroki zakres odnotowuje PBL. Zasady dotyczące wszelkich przejawów życia literackiego będące częścią metody bibliograficznej PBL opisałam na początku tego rozdziału. W tym miejscu przypomnę tylko, że bibliografia literacka notuje polskie nagrody literackie przyznawane przez redakcje czasopism i instytucje kulturalne działające w Polsce i za granicą oraz nagrody ogólne, na przykład od władz państwowych i samorządowych (w tym przypadku odnotowywane są tylko te edycje, w których nagrodę otrzymują polscy literaci). Opis nagrody tworzony jest przez bibliografa na podstawie informacji zawartych w artykule dotyczącym nominowanych, laureatów lub wręczenia nagrody. Zatem bibliografia ta podaje pełną listę nagród literackich, mających recepcję w czasopiśmie lub książkach podlegających opracowaniu bibliograficznemu. Mając na uwadze zasady obowiązujące w PBL, sprawdzę, czy dane ilościowe zgromadzone w bibliografii literackiej mogą potwierdzić słuszność wybranych tez postawionych przez Czaplińskiego.

Zdaniem badacza mamy do czynienia z rotacją nagród, korzystną dla układu literackiego. Jest to „sytuacja życia – płodnego, wytwarzającego zmienne hierarchie, przełamującego granice między niskim a wysokim, oficjalnym a offowym, komercyjnym a nonprofitowym”⁷⁹. Dane na temat nagród literackich zgromadzone w PBL potwierdzają tezę o przetasowaniach w tym zakresie. Pokazuje to tabela 3.

Tabela 3. Liczba polskich nagród literackich przyznawanych w kraju, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

⁷⁸ Tamże, s. 47.

⁷⁹ Tamże, s. 48.

Rocznik PBL	Liczba polskich nagród literackich przyznawanych w kraju	Liczba opracowanych czasopism
1989	97	1100
1990	45	640
1991	42	640
1992	44	689
1993	49	729
1994	55	755
1995	60	799
1996	68	748
1997	57	786
1998	61	829
1999	77	835
2000	85	861
2001	77	860
2002	89	872
2003	88	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 22.10.2022)

W roczniku PBL za rok 1989 uwzględniono 97 nagród, w roczniku za kolejny rok o ponad połowę mniej – 45. W następnych rocznikach ich liczba waha się między 42 a 77. Dopiero w roczniku za rok 2000 ponownie przekracza 80. W PBL za rok 2000 jest ich 85, w 2001 ich liczba spadła do 77, w 2002 wzrosła do 89, a w 2003 wynosiła 88. Ostatecznie mamy do czynienia ze spadkiem liczby nagród literackich przyznawanych w kraju. Jest to konsekwencja przemian w życiu literackim, a co za tym idzie – nowej sytuacji na „rynku”

nagród. I choć moment zmniejszenia liczby odnotowywanych w PBL nagród literackich pokrywa się z momentem zmniejszenia liczby czasopism podlegających opracowaniu bibliograficznemu, co miało miejsce od rocznika za rok 1990, nie należy uznawać tego jedynie za konsekwencję zmiany organizacji pracy nad bibliografią. Od rocznika PBL za 1990 rok nie wyeliminowano żadnych czasopism *stricto* literackich, natomiast zrezygnowano z opracowywania bibliograficznego czasopism: prawniczych, ekonomicznych, politologicznych, lokalnych tygodników, pism organów partyjnych, o wyraźnym profilu ideologicznym, czasopism popularnych o charakterze religijnym, dzienników (z wyjątkiem wybranych tytułów gazet o zasięgu ogólnopolskim). W tego typu pismach artykuły o nagrodach literackich nie są publikowane lub pojawiają się bardzo rzadko, więc nie można powiedzieć, że spadek liczby nagród jest konsekwencją zaprzestania opracowywania pism o wymienionych profilach.

Kolejnym tematem poruszonym przez Czaplńskiego jest funkcja, jaką nagrody pełnią w systemie literackim. Jego zdaniem „historia wyróżnień oglądanych z perspektywy czytelnika pokazuje, że z każdym kolejnym rokiem poprzedniej dekady [lat 90. – K.P.] nagrody zdobywały status najwyrazistszych elementów życia literackiego, aż wreszcie stały się jednym z najjaśniejszych bodźców skłaniających do czytania”⁸⁰. Taki wpływ na czytelników mają nagrody, o których piszą media. Wracając do ustaleń poznańskiego badacza na temat potrzeb kulturalnych zaspokajanych przez ogólnopolskie gazety i telewizję, należy dookreślić, że chodzi tu o media masowe. Ponadto według Czaplńskiego większość laureatów najważniejszych nagród literackich z ostatnich piętnastu lat [1989–2004 – K.P.] to twórcy, którzy opublikowali swoje książki w największych wydawnictwach. Kluczową rolę odgrywają tu finanse, ponieważ „wielkie wydawnictwa mogą sobie pozwolić na podpisywanie umów z wielkimi pisarzami, ci zaś – najczęściej słusznie – zdobywają nagrody, natomiast małe wydawnictwa muszą zadowolić się debiutantami”⁸¹. Za najwarto-

⁸⁰ Tamże, s. 49.

⁸¹ Tamże, s. 50.

ściowszą nowość w infrastrukturze nagród literackich z lat 90. naukowiec uznał listy nominowanych. Ich wprowadzenie spowodowało, że rozszerzyła się lista książek, którymi powinni zainteresować się czytelnicy, i nadarzyła się okazja do ich prezentacji, dyskusji na ich temat między czytelnikami⁸². Z pewnością wzrost liczby krajowych nagród literackich, zapoczątkowany w drugiej połowie lat 90., i nowa strategia mediów masowych w debacie o literaturze, uwzględniająca między innymi powołanie własnych nagród (na przykład Paszport „Polityki”, Nagroda Literacka „Nike” ufundowana przez „Gazetę Wyborczą”), omawianie nominowanych książek spowodowały wzrost liczby publikacji na temat nagród literackich, nominowanych i laureatów. Szczegółowo przedstawiają to tabela 4 oraz wykres 1.

Tabela 4. Liczba artykułów na temat polskich nagród literackich przyznawanych w kraju, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

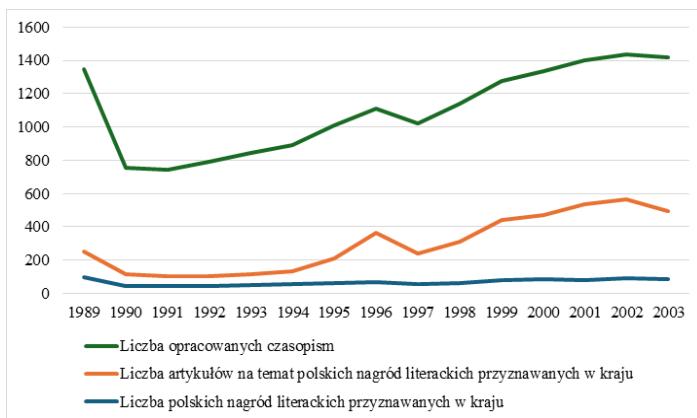
Rocznik PBL	Liczba artykułów na temat polskich nagród literackich przyznawanych w kraju	Liczba opracowanych czasopism
1989	152	1100
1990	68	640
1991	63	640
1992	57	689
1993	67	729
1994	81	755
1995	153	799

⁸² Tamże.

1996	297	748
1997	181	786
1998	252	829
1999	365	835
2000	387	861
2001	461	860
2002	477	872
2003	406	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 22.10.2022)

Wykres 1. Liczba polskich nagród literackich przyznawanych w kraju, artykułów na ich temat odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej” oraz czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 22.10.2022)

Czapliński w swojej książce odniósł się również do zagadnienia ważności, znaczenia różnych nagród. Tej kwestii nie da się zbadać, wykorzystując dane liczbowe. Warto jednak przytoczyć ustalenia badacza na ten temat, bo pokazują one zmiany, jakie zaszły w polskim życiu literackim po 1989 roku, ale także wśród czytelników i ich praktyk czytelniczych. Pod względem prestiżu i finansów w latach 90. najważniejsze były nagrody emigracyjne, miały one przewagę nad krajowymi⁸³. Nowe nagrody krajowe ustanowione po 1989 roku spowodowały „ożywczą konkurencję dla nagród emigracyjnych”⁸⁴ i co istotne, należały do różnych obiegu, także do obiegu popularnego⁸⁵. Czapliński pisał, że stanowiły „dobrą reprezentację różnicującej się publiczności, a także wcale skuteczną zachętę do oczekiwania na werdykty czy do aktywnego ubiegania się o laur”⁸⁶. Dane zgromadzone w PBL potwierdzają, że liczba polskich nagród literackich przyznawanych za granicą zmniejszyła się (szczegółowe informacje na ten temat znajdują się w tabeli 5). Tak samo wygląda sytuacja z ich recepcją. Liczba artykułów dotyczących emigracyjnych nagród literackich w latach 90. na zmianę rosła i zmniejszała się, a w pierwszych latach XXI wieku wyraźnie spadła, co prezentują tabela 6 oraz wykres 2.

⁸³ Tamże, s. 51.

⁸⁴ Tamże, s. 54.

⁸⁵ Tamże, s. 53–54.

⁸⁶ Tamże, s. 54.

Tabela 5. Liczba polskich nagród literackich przyznawanych na emigracji, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Liczba polskich nagród literackich przyznawanych na emigracji	Liczba opracowanych czasopism
1989	10	1100
1990	8	640
1991	10	640
1992	10	689
1993	9	729
1994	6	755
1995	7	799
1996	10	748
1997	7	786
1998	9	829
1999	7	835
2000	7	861
2001	1	860
2002	3	872
2003	4	924

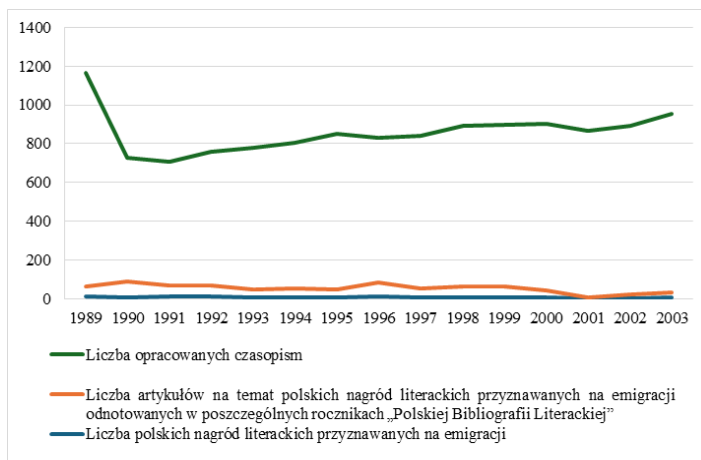
Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 28.10.2022)

Tabela 6. Liczba artykułów na temat polskich nagród literackich przyznawanych na emigracji, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Liczba artykułów na temat polskich nagród literackich przyznawanych na emigracji	Liczba opracowanych czasopism
1989	54	1100
1990	79	640
1991	56	640
1992	58	689
1993	40	729
1994	45	755
1995	43	799
1996	73	748
1997	48	786
1998	53	829
1999	55	835
2000	34	861
2001	6	860
2002	19	872
2003	28	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 28.10.2022)

Wykres 2. Liczba polskich nagród literackich przyznawanych na emigracji, artykułów na ich temat odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej” oraz czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 28.10.2022)

Czapliński zwrócił uwagę nie tylko na nowe nagrody krajowe, ale także na te, które przestały być przyznawane. Zmniejszenie liczby przyznawanych nagród potwierdzają dane PBL. Najlepiej widać to na przykładzie ich liczby z tomów bibliografii za rok 1989 – wówczas było ich 97 – i 1990 – 45. Naukowiec przedstawił trzy powody zanikania nagród literackich:

Oto, po pierwsze, wraz z PRL-em odeszło kilka nagród znanych, choć mocno wątpliwych („Życia Literackiego”, „Poezji”, „Literatury”) i kilkadziesiąt mniej znanych, co sprzyjało wytworzeniu się iluzji, że odeszło w przeszłość upolitycznienie kultury i że w nowych warunkach nagrody

będą wolne od związków z polityką. Po wtóre, zniknęły ważne nagrody dawnej kultury niezależnej. Lata 90. odsłoniły słabość jej dziedziców. Nagrody dawnego „podziemia” nie znajdowały swojej kontynuacji w formach jawnych, oficjalnych, częściej znikwały, niż wpasowywały się w nową aktywność. Wynikało to w jakiejś mierze ze zrozumiałego rozpadu jedności dawnego podziemia, lecz w rezultacie przyczyniło się do osłabienia prezentacji owych różnic, które proces podziałów uruchomiły. Po trzecie, w drugiej połowie lat 90. dawna wartościowa (choć zarazem trochę kłopotliwa) przewaga emigracji nad krajem w zakresie przyznawanych nagród uległa niemal całkowitemu odwróceniu. Duże i małe wyróżnienia emigracyjne – nagroda Vincenza, Jurzykowskiego, londyńskich „Wiadomości”, paryskiej „Kultury” i innych instytucji – przestały istnieć, a pustych miejsc po nich nic nie wypełniło⁸⁷.

Badacz do nagród znikających zaliczył także takie, które nadal istniały, ale nie były znane, nie funkcjonowały w społecznej świadomości⁸⁸. Do takich z pewnością można zakwalifikować wyróżnienia, o których nie pisały media masowe, które znane są tylko czytelnikom pism kulturalnych i które jak wiadomo, w drugiej połowie lat 90. także zaczęły zanikać.

Podobnie jak w przypadku nagród wygląda sytuacja konkursów literackich. Po 1989 roku miał miejsce duży spadek ich liczby, a w kolejnych latach ich liczba na zmianę rosła i spadała. Szczegółowe dane na temat liczby konkursów znajdują się w tabeli 7.

⁸⁷ Tamże, s. 56–57.

⁸⁸ Tamże, s. 58.

Tabela 7. Liczba konkursów literackich organizowanych w kraju, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Liczba konkursów literackich organizowanych w kraju	Liczba opracowanych czasopism
1989	273	1100
1990	77	640
1991	88	640
1992	76	689
1993	87	729
1994	99	755
1995	147	799
1996	191	748
1997	160	786
1998	201	829
1999	166	835
2000	184	861
2001	153	860
2002	193	872
2003	194	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 25.11.2022)

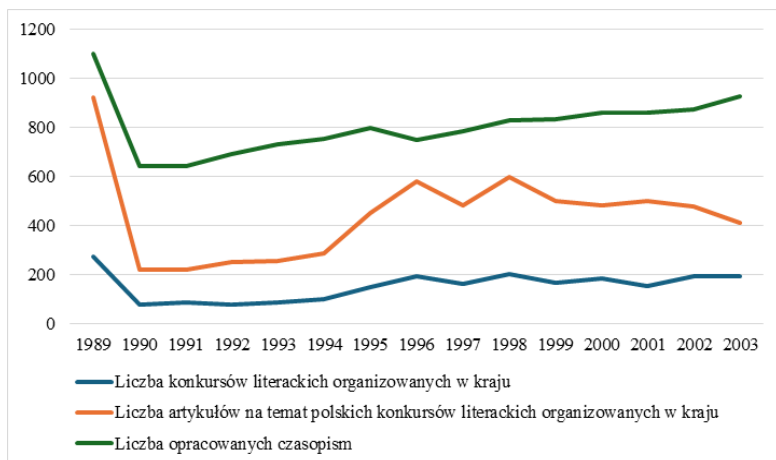
Ciekawych informacji na temat znaczenia konkursów literackich dostarcza ilościowa analiza danych dotyczących artykułów na ich temat. W roczniku PBL za rok 1989 odnotowano 920 artykułów o konkursach literackich organizowanych w Polsce. Dane za kolejny rok pokazują duży spadek liczby publikacji o konkursach – było ich zaledwie 220. Powodem tego stanu rzeczy jest upadek centralnego systemu zarządzania kulturą po 1989 roku. Skutkowało to między innymi mniejszą liczbą ogłaszanych konkursów literackich. W tym czasie zmniejszyła się też liczba czasopism podlegających opracowaniu bibliograficznemu na potrzeby PBL. Chcę jednak ponownie zauważyć, że od rocznika PBL 1990 nie wyeliminowano żadnych czasopism literackich stanowiących główne źródło informacji na temat konkursów literackich. W związku z tym nie można wyciągnąć wniosku, jakoby zmniejszenie liczby konkursów literackich odnotowywanych w PBL było efektem ograniczenia liczby czasopism opracowywanych przez bibliografów. W kolejnych rocznikach (aż do rocznika PBL 1994) liczba publikacji utrzymywała się na podobnym poziomie jak w roczniku 1990. W roczniku za rok 1995 widoczny jest wzrost liczby artykułów na temat konkursów literackich organizowanych w kraju. Było ich 451. Liczba ponad 400 publikacji o konkursach literackich w danym roczniku utrzymywała się do 2003 roku. Wyjątkami są roczniki PBL za lata 1996, 1998 i 2001, kiedy to odnotowano ponad 500 artykułów, odpowiednio – 579, 598 i 500 publikacji. W przypadku roczników za lata 1996 i 1998 znaczny wzrost liczby publikacji pokrywa się ze wzrostem liczby konkursów literackich. Rozwój recepcji polskich konkursów (krajowych) można prześledzić w tabeli 8 oraz na wykresie 3.

Tabela 8. Liczba artykułów na temat polskich konkursów literackich organizowanych w kraju, odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej”, oraz liczba czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Rocznik PBL	Liczba artykułów na temat polskich konkursów literackich organizowanych w kraju	Liczba opracowanych czasopism
1989	920	1100
1990	220	640
1991	221	640
1992	253	689
1993	256	729
1994	286	755
1995	451	799
1996	579	748
1997	483	786
1998	598	829
1999	499	835
2000	484	861
2001	500	860
2002	477	872
2003	410	924

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 25.11.2022)

Wykres 3. Liczba polskich konkursów literackich organizowanych w kraju, artykułów na ich temat odnotowanych w poszczególnych rocznikach „Polskiej Bibliografii Literackiej” oraz czasopism opracowanych za lata 1989–2003

Źródło: Obliczenia na podstawie materiałów z bazy danych PBL (stan na dzień 25.11.2022)

Analiza wykresów pozwala na wskazanie lat, w których mamy do czynienia z wyraźnym wzrostem lub spadkiem liczby wydarzeń literackich oraz ich recepcji. Na wykresie 1 widać, że zarówno liczba nagród literackich przyznawanych w kraju, jak i publikacji na ich temat zwiększyła się w latach 1996 (68 nagród i 297 artykułów) oraz 2002 (89 nagród i 477 artykułów). Wykres 3 pokazuje, że momentami wyraźnego wzrostu liczby konkursów i materiałów na ich temat są lata 1996 (191 konkursów i 579 artykułów) oraz 1998 (201 konkursów i 598 artykułów). Na przykładzie krajowych nagród i konkursów literackich oraz ich recepcji można obserwować dynamikę polskiego życia literackiego. Wpływ na ten stan rzeczy miały przemiany polityczne, które zaszły w Polsce po 1989 roku, rozwój wolnego rynku wydawniczego, rynku czasopism oraz organizacji kulturalnych. Nato-

miast wykres 2 obrazuje stopniowe zanikanie emigracyjnych nagród literackich oraz zainteresowania nimi czasopism. Spowodowane to było tym, że po zmianie systemu politycznego w Polsce, zniesieniu centralnego systemu kierowania kulturą oraz cenzury dla krajowego życia literackiego coraz mniejsze znaczenie miała działalność emigracyjnych instytucji kulturalnych.

Informacje zgromadzone w bazie danych PBL mogą być punktem wyjścia do dalszych rozważań na temat polskiego życia literackiego. Wzbogacenie danych bibliograficznych o kategorie instytucji pozwala na scharakteryzowanie zagadnienia dotyczącego organizatorów wydarzeń literackich w Polsce. W tym celu przeanalizowałam nazwy i profile działalności instytucji występujących w rocznikach PBL za lata 1989–2003 w roli organizatora nagród i konkursów literackich. Wzorując się na typach instytucji odnotowywanych w strukturze działów PBL oraz w hasłach indeksu rzeczowego bibliografii, stworzyłam klasyfikację instytucji. Następnie organizatorów wymienionych wydarzeń przyporządkowałam do przyjętych typów i ustaliłam, że nagrody literackie w Polsce przyznają: redakcje czasopism, biblioteki, muzea, fundacje, towarzystwa naukowe, uczelnie i instytucje państwowe. Natomiast po przeanalizowaniu profili działalności instytucji organizujących konkursy literackie o zasięgu ogólnopolskim doszłam do wniosku, że są one bardziej zróżnicowane niż w przypadku organizatorów nagród. Są to: redakcje czasopism, biblioteki, muzea, fundacje, wydawnictwa, teatry, domy kultury, stowarzyszenia twórcze, grupy literackie, szkoły, organizacje nauczycielskie. To pokazuje, że po 1989 roku wydarzenia literackie w większym stopniu organizowane są przez środowiska twórcze i instytucje powołane do upowszechniania kultury. Wśród organizatorów nie ma już – wymienianych we wcześniejszym fragmencie tego rozdziału dotyczącym socrealizmu – lokalnych wydziałów propagandy, związków zawodowych oraz wojska. Zmiana systemu politycznego spowodowała, że kultura przestała służyć propagandzie i legitymizowaniu władzy rządzących.

W dalszej części tekstu zajmę się omówieniem dwóch zagadnień, które miały istotny wpływ na kształtowanie przez PBL obrazu życia

literackiego przed i po 1989 roku. Pierwszym z nich jest cenzura, drugim zaś rozwój rynku wydawniczego i rynku czasopism w Polsce po 1989 roku.

Ingerencje cenzury w „Polskiej Bibliografii Literackiej”

Dekretem z 5 lipca 1946 roku powołano Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (dalej: GUKPPIW). Do jego zadań należały: „1) nadzór nad prasą, publikacjami i widowiskami w zakresie, przewidzianym w szczególnych przepisach prawnych, 2) kontrola rozpowszechniania wszelkiego rodzaju utworów za pomocą druku, obrazu, żywego słowa (...)”⁸⁹. Kontrola odbywała się w celu zapobieżenia: „a) godzeniu w ustrój Państwa Polskiego, b) ujawnianiu tajemnic państwowych, c) naruszaniu międzynarodowych stosunków Państwa Polskiego, d) naruszaniu prawa lub dobrych obyczajów, e) wprowadzaniu w błąd opinii publicznej przez podawanie wiadomości niezgodnych z rzeczywistością”⁹⁰. W praktyce kontroli cenzury podlegały wszelkie publikacje drukowane, także naukowe, oraz audycje radiowe i telewizyjne, filmy. Zmiany przyniosła ustawa z 31 lipca 1981 roku o kontroli publikacji i widowisk, która zakładała, że kontroli wstępnej nie podlegają między innymi „publikacje naukowe i dydaktyczne szkół wyższych, placówek Polskiej Akademii Nauk, samodzielnych placówek naukowo-dydaktycznych, instytutów naukowo-badawczych i placówek typu naukowo-badawczego utworzonych zgodnie z obowiązującymi przepisami, zakładów kształcenia duchownych i zarejestrowanych stowarzyszeń naukowych, a także druki tych instytucji służące zbieraniu danych dla celów badaw-

⁸⁹ *Dekret z dnia 5 lipca 1946 o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19460340210/O/D19460210.pdf> (dostęp: 18.09.2025).

⁹⁰ Tamże.

czych”⁹¹ i „publikacje bibliograficzne oraz dane bibliograficzne”⁹². Kontrola wstępna polegała na czytaniu przez cenzora maszynopisu i wydaniu zgody (po wprowadzeniu wymaganych poprawek) na skład tekstu. Wyłączenie tekstów naukowych spod kontroli wstępnej oznaczało, że „mogły być wycofane ze sprzedaży dopiero po stwierdzeniu naruszenia prawa”⁹³. Niestety po wprowadzeniu stanu wojennego ustawa przestała obowiązywać. Jej nowelizacja z 28 lipca 1983 roku wprowadziła kontrolę wstępną dla publikacji naukowych i bibliograficznych w celu zapobiegania ujawnieniu informacji stanowiących tajemnicę państwową lub w inny sposób zagrażających obronności kraju⁹⁴. W praktyce oznaczało to, że publikacje te podlegały cenzurze na zasadach sprzed ustawy z 31 lipca 1981 roku.

Cenzurę prewencyjną w PRL kojarzymy z działalnością GUKP-piW. W rzeczywistości jednak funkcjonował rozbudowany i sprawnie działający system kontroli, w skład którego – oprócz urzędu cenzury – wchodziły wszelkie instytucje państwowe prowadzące działalność twórczą, naukową i wydawniczą. Zbigniew Romek, rekonstruuując zasady działania tego systemu, zwrócił uwagę na kilka czynników, dzięki którym był on skuteczny, a cenzorzy minimalizowali swój udział w kontroli wypowiedzi, delegując swoje uprawnienia na autorów, wydawców, pracowników instytucji naukowych i innych zajmujących się sprzedażą oraz udostępnieniem publikacji. Pierwszym z tych czynników była zasada zbiorowej odpowiedzialności. Niezapisana

⁹¹ *Ustawa z dnia 31 lipca 1981 o kontroli publikacji i widowisk*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19810200099/O/D19810099.pdf> (dostęp: 18.09.2025).

⁹² Tamże.

⁹³ Zbigniew Romek, *Poza prawem. System funkcjonowania cenzury w PRL*, w: *Literatura w granicach prawa (XIX–XX w.)*, pod red. Kamili Budrowskiej, Elżbiety Dąbrowicz i Marcina Lula, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2013, s. 177.

⁹⁴ *Ustawa z dnia 28 lipca 1983 o zmianie ustawy o kontroli publikacji i widowisk*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19830440204/O/D19830204.pdf> (dostęp: 18.09.2025).

w przepisach prawa, w praktyce oznaczała, że odpowiedzialność za poprawność każdej wypowiedzi publicznej ponosiły wszystkie osoby biorące udział w jej przygotowaniu (na każdym etapie pracy) i udostępnianiu. W przypadku publikacji drukowanych byli to autorzy, redaktorzy, zecerzy, księgarze, bibliotekarze, archiwiści itp. Ważną funkcję pełnili przedstawiciele partii zatrudnieni w instytucjach:

To kierownictwo partyjne określało, co jest niecenzuralne, i poprzez swych członków na różnych szczeblach partyjnej organizacji rozsianych po terenie całego kraju i usadowionych we wszystkich ważniejszych instytucjach czuwało nad polityczną poprawnością publikowanych treści. Kontrola wypowiedzianego słowa miała więc niejako wiele płaszczyzn organizacyjnych i wielu nieformalnych cenzorów, którzy wielokrotnie, także zanim doszło do powstania konkretnego dzieła, mogli wpływać na jego kształt i ostateczną formę⁹⁵.

Także pracownicy wydawnictw dbali o takie przygotowanie publikacji, aby nie znajdowały się w niej treści, które mogłyby zakwestionować cenzura państwowa. Romek pisał, że „dobra współpraca cenzury z redakcjami pism czy wydawnictw była dla urzędu kluczowym zadaniem, gdyż przenosiła ciężar ingerencji i pracy nad tekstem z cenzora na wydawnictwo i w efekcie na samego autora”⁹⁶. Należy wspomnieć też o zjawisku autocenzury. Świadomość tego, jak działa system cenzury, powodowała, że autor często nie podejmował tematów, które mogły zostać zakwestionowane⁹⁷. Oczywiście każda publikacja przed drukiem musiała uzyskać zgodę GUKPPIW i cenzorzy dokonywali skreśleń, ale tak działający system sprawiał, że treści, które potencjalnie mogły zostać zakwestionowane, usuwane były na wcześniejszych etapach pracy. W przypadku „Polskiej Bibliografii Literackiej” możemy mówić o cenzurze w Instytucie Badań Literackich

⁹⁵ Zbigniew Romek, *Poza prawem...*, dz. cyt., s. 180.

⁹⁶ Tamże, s. 181.

⁹⁷ Tamże, s. 183.

PAN, ingerencjach ze strony redaktorów wydawnictwa, skreśleniach i zmianach sugerowanych przez GUKPPIW w recenzjach, a z drugiej strony – o działaniach redaktorów naukowych na rzecz przywrócenia do tekstu bibliografii zakwestionowanych opisów bibliograficznych publikacji czy twórców.

Ingerencje cenzury miały istotny wpływ na kompletność PBL, a właściwie jej brak. Choć muszę zaznaczyć, że zachowane dokumenty poświadczają, iż redaktorzy naukowci bibliografii – zarówno Stefan Vrtel-Wierczyński, jak i Jadwiga Czachowska – podejmowali działania minimalizujące liczbę skreślonych pozycji bibliograficznych. Można powiedzieć, że bibliografia ta poddawana była podwójnej cenzurze. Z jednej strony dokumentowała zawartość książek i czasopism, które były kontrolowane i zatwierdzane do druku przez cenzurę, a z drugiej strony sama poddawana była kontroli cenzury. W czasie funkcjonowania GUKPPIW wydane zostały 33 tomy PBL. Mimo że była to publikacja naukowa, o niskim nakładzie i kierowana do wąskiego grona specjalistów, ingerencje cenzury okazywały się dokuczliwe. Liczba wydanych egzemplarzy oscylowała między 1620 (PBL za rok 1948 wyd. 1954), 600 (PBL za lata 1956 wyd. 1960, 1970 wyd. 1973, 1971 wyd. 1974, 1980 wyd. 1988) a 400 (PBL za rok 1969 wyd. 1972). Po krótkich okresach rozluźnienia cenzury następowało zaostrzenie. Cykl produkcyjny PBL trwał kilka lat. Dlatego ważny jest nie tylko rok dedykacji tomu, ale także rok wydania. W ten sposób możemy mniej więcej określić, w jakim przedziale czasowym trwały prace bibliograficzne i wydawnicze oraz wskazać, na jaki okres w historii kraju działania te przypadały. To ważne, ponieważ zespół autorski, redaktorzy naukowci i Dyrekcja IBL PAN starali się wykorzystywać okresy rozluźnienia cenzury, aby umieszczać w bibliografii pozycje bibliograficzne i nazwiska osób, które wcześniej mogłyby zostać skreślone przez cenzurę, lub by wprowadzać uzupełnienia do tomów już wydanych. Jednak luka między rokiem dedykacji i rokiem wydania mogła działać także na niekorzyść, ponieważ czasami tom zatwierdzony przez cenzurę czekał na wydanie dłuższy czas i ukazywał się w zmienionej rzeczywistości politycznej. W takiej sytuacji nie

było możliwości, aby przywrócić nazwiska oraz publikacje skreślone wcześniej przez cenzurę.

Roman Loth w swoich wspomnieniach dotyczących pracy w IBL PAN napisał, że cenzura zaczynała się już w Instytucie, „a jej egzekutorem we wczesnych latach był Samuel Sandler”⁹⁸. W latach 1952–1955 pełnił on funkcję sekretarza naukowego IBL PAN i decydował lub współdecydował o skreśleniach w publikacjach naukowych przygotowywanych w Instytucie. „Polska Bibliografia Literacka” prawdopodobnie nie podlegała bezpośredniej kontroli Sandlera. Jej cenzurą zajmowała się wówczas redaktorka naukowa PBL Barbara Rafałowska. Zachowała się korespondencja, która świadczy o tym, że Rafałowska przekazywała Vrtelowi-Wierczyńskiemu, kierownikowi Pracowni Bibliograficznej IBL PAN, informacje o pisarzach i tłumaczach, których dorobek nie może zostać odnotowany w tomie PBL za rok 1947. Decyzje te Rafałowska konsultowała z Sandlerem⁹⁹, dokumenty jednak nie dają odpowiedzi na pytanie, czy działo się tak za każdym razem, czy tylko w niektórych przypadkach. Rafałowska była redaktorką naukową PBL do 1954, kiedy to zakończyła pracę w Instytucie (w 1956 roku ukazał się tom PBL za rok 1947, ostatni pod jej redakcją). Od 1955 roku redaktorem naukowym PBL był Witold Suchodolski. Krystyna Tokarzówna w artykule *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”* podała, że nowy redaktor naukowy PBL:

po zanalizowaniu wymienionego rocznika [PBL za lata 1944/1945 – K.P.], kierując się dotychczasowymi dyrektywami, zwrócił się do Wierczyńskiego z żądaniem, aby usunąć wszystkie pozycje, które ze względu na nazwisko autora lub źródło związane były z działalnością emigracji politycznej, oraz te, które powstały w wyniku opracowania źródeł wyznaniowych¹⁰⁰.

⁹⁸ Roman Loth, *Zapamiętane...*, dz. cyt., s. 73–74.

⁹⁹ *List Barbary Rafałowskiej do Stefana Vrtela-Wierczyńskiego z dnia 13 grudnia 1953 r.*, PBB.

¹⁰⁰ Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 245.

Kilka miesięcy później, w liście z 22 listopada 1955 roku, Suchodolski informował Vrtela-Wierczyńskiego o przedstawionych mu zaleceniach dotyczących pomijania w bibliografii poloników emigracyjnych: „Ostatnia sprawa to polonika emigracyjne. Otóż nie pamiętam już, czy pisałem lub przekazywałem coś w tej materji. Otrzymałem wyraźną dyrektywę »z góry«, że nie należy jej nadal uwzględniać, zatrzymując jedynie odpowiednie kartki wśród materiałów archiwalnych”¹⁰¹. W 1956 roku prace dokumentacyjne, w tym bibliografie, przestały być poddawane cenzurze wewnętrznej w IBL PAN. Redaktor naukowy PBL nadal miał wpływ na kompletność tomów PBL. Jednak w kolejnych latach działalność redaktora naukowego miała odmienny charakter niż w okresie stalinowskim. Odpowiadał on za sprawy merytoryczne bibliografii. Interweniował także w urzędzie cenzury w celu przywrócenia skreślonych pozycji bibliograficznych.

Zespół autorski PBL z zasady nie miał bezpośredniego kontaktu z urzędem cenzury. Maszynopis do odpowiedniego ze względu na siedzibę wydawcy Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (dalej: WUKPPIW) przekazywali pracownicy wydawnictwa. W okresie działania urzędu cenzury PBL miała dwóch wydawców. Tomy za lata 1944/1945–1949 i 1956 (wyd. w latach 1954–1960) ukazały się nakładem Wydawnictwa Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich i podlegały kontroli wrocławskiego urzędu. Natomiast tomy PBL za lata 1950/1951–1954/1955 i 1957–1983 (wyd. w latach 1962–1991) wydał łódzki oddział Państwowego Wydawnictwa Naukowego. Recenzje cenzury przesyłane były do wydawnictwa, a nie do IBL PAN czy Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN w Poznaniu. W późniejszym okresie kontakty z cenzurą należały do obowiązków redaktora naukowego PBL. Z powodu braku źródeł nie wiemy nic na temat działalności Witolda Suchodolskiego w tym zakresie. Natomiast Jadwiga Czachowska, redaktor naukowa PBL w latach

¹⁰¹ *List Witolda Suchodolskiego do Stefana Vrtela-Wierczyńskiego z dnia 22 listopada 1955 r.*, MSVW.

1967–1992, odnosiła się kilkakrotnie w publikacjach do tej kwestii. Obejmując funkcję redaktora naukowego PBL, uznała, że do jej obowiązków należeć będzie:

czujna lektura, strona po stronie, każdego rocznika i przekazywanie moich uwag dotyczących metody opracowania zespołowi autorskiemu, a także ustosunkowanie się do wysuwanych przez nich problemów z zakresu teorii i metody bibliografii. A po drugie do moich zadań będzie należeć obrona PBL przed ingerencjami cenzury, które były mimo niskiego nakładu dzieła bardzo dotkliwe¹⁰².

Niewiele wiadomo o tym, jak w praktyce wyglądały działania redaktorów wydawnictw w zakresie kontroli zawartości PBL. Informacje na ten temat dotyczą pracy nad bibliografią za rok 1968 (wyd. 1971) oraz za 1969 (wyd. 1972). Czachowska wspominała, że praca nad tomem za rok 1968 była trudna, „do czego przyczyniali się teraz redaktorzy w wydawnictwach, obawiając się z góry cenzury państwowej”¹⁰³. W tamtym czasie był to łódzki oddział wydawnictwa PWN. Badaczka w artykule *Zmagania z cenzurą słowników i bibliografii literackich w PRL* z 1992 roku opisała szczegóły przeprowadzania cenzury w wydawnictwie:

W 1971 w Oddziale PWN w Łodzi wyznaczono jednego z redaktorów specjalnie do wyszukiwania w „Polskiej Bibliografii Literackiej” za rok 1969 pozycji budzących zastrzeżenia polityczne. Wykazując się niezwykłą czujnością, redaktor-cenzor wyeliminował kilkadziesiąt opisów bibliograficznych, w tym 8 całych haseł osobowych poświęconych pisarzom emigracyjnym: Henrykowi Grynbergowi, Herlingowi-Grudzińskiemu,

¹⁰² Jadwiga Czachowska, *Ze wspomnień związanych z IBL PAN*, w: *Przypomniane. Profesor Jadwiga Czachowska w Instytucie Badań Literackich PAN*, pod red. Ewy Głębieckiej i Alicji Szałagan, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2015, s. 88.

¹⁰³ Tamże.

Stefanowi Korbońskiemu, Szechterowi, Wiktorowi Trościance, Leopoldowi Tyrmandowi, Wygodzkiemu, Żytomirskiemu, przy czym w hasłach tych skreślono nawet artykuły krytyczne opublikowane w kraju, np. artykuły Jerzego Putramenta z „Trybuny Ludu” dotyczące Żytomirskiego. W hasło „Jerzy Andrzejewski” usunięto opisy recenzji *Apelacji* oraz drukowanej we „Współczesności” obszernej rozprawy Andrzeja Mencwela o powieści *Miazga* (której druk w „Twórczości” w 1966 zarejestrowano w odpowiednim tomie)¹⁰⁴.

W tej sytuacji kierownictwo łódzkiego oddziału PWN zleciło temu samemu redaktorowi przeprowadzenie ponownej kontroli tomu za rok 1968, mimo że urząd kontroli w 1970 roku wyraził zgodę na druk tej bibliografii bez skreśleń.

Rezultat działań redaktora był podobny jak poprzednio, w wypadku tomu za rok 1969: ponad sto kilkadziesiąt wyeliminowanych opisów, 12 usuniętych haseł osobowych, w tym m.in. dotyczące Mariana Hemara (2 tomy wierszy: *Rzeź Pragi* oraz *Ściana placzu*, liczne wiersze w czasopiśmie, wiele recenzji i artykułów o twórczości poety). W wyniku interwencji Dyrektora Instytutu – poprzez dyrekcję PWN – w Wydziale Nauki KC PZPR skreślenia w większości cofnięto, a cenzurowania „Polskiej Bibliografii Literackiej” w wydawnictwie zaniechano¹⁰⁵.

Krystyna Tokarzówna opisała ingerencje łódzkiego oddziału wydawnictwa PWN w tomie PBL za lata 1952/1953 przygotowanym do druku i wydany w 1972 roku:

przy proveniencji opisów bibliograficznych poloników z Izraela zakwestionowano formułę „z Izraela”. Pracownia otrzymała je dzięki uprzejmości Ryszarda Löwa z Tel-Awihu i sygnowała [R. Löw], a w spisie źródeł skrót ten rozwiązywała dotąd: [Informacje uzyskane od Ryszarda Löwa

¹⁰⁴ Jadwiga Czachowska, *Zmagania z cenzurą...*, dz. cyt., s. 228.

¹⁰⁵ Tamże, s. 229.

z Izraela]. Informacje „hebr.” lub „Izrael” cenzura skreślała także przy czasopiśmie stamtąd, co czyniło opisy zupełnie bezużytecznymi. Po protestach ze strony Pracowni Państwowe Wydawnictwo Naukowe zaakceptowało tę uwagę i w korekcie owe formuły przywrócono¹⁰⁶.

Przejdę teraz do omówienia recenzji urzędu cenzury dotyczących PBL. W Archiwum Akt Nowych w Warszawie odnalazłam trzy recenzje dotyczące trzech tomów PBL. Są to tomy za lata: 1944/1945 (wyd. 1957), 1947 (wyd. 1956), 1948 (wyd. 1954). Recenzję tomu PBL za rok 1948 opisała wcześniej Maria Kotowska-Kachel¹⁰⁷. Recenzje dwóch pozostałych nie były dotąd znane i omawiane przez badaczy. Natomiast zastrzeżenia cenzury dotyczące między innymi tomów PBL za rok 1948 (wyd. 1954) oraz za rok 1947 (wyd. 1956) opisały wcześniej Jadwiga Czachowska w artykule *Zmagania z cenzurą słowników i bibliografii literackich w PRL*¹⁰⁸ oraz Krystyna Tokarzówna w tekście *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”*¹⁰⁹. Autorki omówiły je nie na podstawie oryginałów recenzji cenzorów (referowanych przeze mnie w dalszej części rozdziału), a opierając się na odpisie pierwszej recenzji PBL za rok 1948 z 6 stycznia 1952 roku, przygotowanym przez Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich (recenzji wcześniejszej niż ta, którą odszukałam), informacjach przekazywanych przez Helenę Devechy, redaktorkę pracującą we wrocławskim wydawnictwie, oraz notatkach dotyczących skreśleń cenzury przygotowanych przez poznańskich bibliografów. Nie przetrwały recenzje cenzury dotyczące tomów za rok 1946 i 1949 (oba wyd. 1958).

¹⁰⁶ Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 248.

¹⁰⁷ Maria Kotowska-Kachel, *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie wobec tekstów pracowników Instytutu Badań Literackich*, w: *IBL w PRL. III. Archiwalia*, pod red. Elżbiety Kiślak, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2016, s. 32–33.

¹⁰⁸ Jadwiga Czachowska, *Zmagania z cenzurą...*, dz. cyt., s. 214–236.

¹⁰⁹ Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 237–250.

Wiadomo jednak, że w tych bibliografiach nie dokonano skreśleń¹¹⁰. To, że w archiwum nie ma opinii cenzury na temat kolejnych tomów PBL, może świadczyć o zmianie metod działania tego urzędu, jakie zaszły w 1956 roku. Tak pisała o nich Tokarzówna:

O ile do 1956 kontrolę przeprowadzano otwarcie, pozostawiając pełną dokumentację, o tyle potem zaczęto działać podstępnie: nigdy nic na piśmie, znak ołówkiem na maszynopisie z żądaniem usunięcia informacji bez zostawienia jakiegokolwiek śladu, a gdy powstały automatyczne połączenia telefoniczne – sugestie lub polecenia przez telefon. Z tego powodu trudno dziś dokładnie zrekonstruować rok po roku wszystkie ingerencje, tym bardziej że dzięki solidarnemu już teraz z zespołem stanowisku Dyrekcji IBL, zwłaszcza od rocznika 1966, kiedy redaktorem naukowym została energiczna i rzeczowa Czachowska, większość informacji skreślonych przez cenzorów regionalnych udawało się – po interwencji w GUKPPIW w Warszawie – przywrócić. Poza tym materiały usunięte z jakiegoś rocznika podsuwało się nieraz powtórnie w którymś z roczników następnych¹¹¹.

Na podstawie recenzji cenzury odnalezionych w Archiwum Akt Nowych, korespondencji między Vrtelem-Wierczyńskim i Rafałowską oraz ustaleń Tokarzówny zrekonstruują przebieg ingerencji redaktora naukowego PBL, urzędu cenzury w treść bibliografii oraz starania kierownika Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN na rzecz zachowania zakwestionowanych pozycji bibliograficznych.

W pierwszej recenzji „Polskiej Bibliografii Literackiej za rok 1948” z 6 stycznia 1952 roku, znanej z odpisu sporządzonego przez Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, niepodpisany cenzor zakwestionował umieszczenie w bibliografii „skompromitowanych, emigracyjnych autorów” Melchiora Wańkowicza, Sergiusza

¹¹⁰ Tamże, s. 247.

¹¹¹ Tamże, s. 247–248.

Piaseckiego, Aleksandra Kamińskiego¹¹². W tej samej recenzji cenzor wrocławski za niefortunną uznał adnotację dotyczącą artykułu *Znaczki i Sienkiewicz*, która brzmiała: „Popularność H. S. i wartość jego pism. Podjęcie dziś walki z jego twórczością, czego symbolem jest pominięcie go w serii znaczków pocztowych”¹¹³. Domagał się również zastąpienia transliteracji nazwisk obcych transkrypcją¹¹⁴. Transliteracja była wzorowana na ogólnych zasadach katalogowania¹¹⁵. Jadwiga Czachowska pisała, że żądanie wprowadzenia transkrypcji „zapewne wynikało z przekonania, iż transliteracja jest pojęta jako wymysł zachodnioeuropejski”¹¹⁶.

Podczas konferencji zorganizowanej 8 marca 1952 roku we Wrocławiu, w której udział wzięli Vrtel-Wierczyński i przedstawiciele wydawnictwa Ossolineum, omówiono zastrzeżenia cenzury. Wówczas tom PBL za rok 1948 był gotowy do druku i dlatego usunięcie zakwestionowanych nazwisk, a co za tym idzie – całych pozycji bibliograficznych, wiązałyby się z dodatkową pracą. Dlatego uczestnicy spotkania podjęli decyzję o tym, że Pracownia Bibliograficzna IBL i wydawnictwo muszą równolegle zgłosić się do IBL z prośbą o interwencję w urzędzie cenzury¹¹⁷. Ponadto przyjęto propozycję wydawnictwa, aby z bibliografii usunąć nazwisko właściwe Mieczysława Jastruna, które brzmiało Agatstein¹¹⁸. Na mocy ustaleń z tej konferencji w przypadku nazwisk rosyjskich, białoruskich i ukra-

¹¹² Jadwiga Czachowska, *Zmagania z cenzurą...*, dz. cyt., s. 218; Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 240.

¹¹³ *Odpis pisma Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk we Wrocławiu do Wydawnictwa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, MSVW.

¹¹⁴ Jadwiga Czachowska, *Zmagania z cenzurą...*, dz. cyt., s. 218; Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 239.

¹¹⁵ Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 239.

¹¹⁶ Jadwiga Czachowska, *Zmagania z cenzurą...*, dz. cyt., s. 218.

¹¹⁷ *Sprawozdanie z konferencji odbytej w Zakładzie Wydawniczym im. Ossolińskich we Wrocławiu dnia 8.03.1952*, PBB.

¹¹⁸ Tamże.

ńskich miała zostać zastosowana transkrypcja i przeredagowano adnotację artykułu *Znaczk i Sienkiewicz*¹¹⁹. Zyskała ona następujące brzmienie: „o pominięciu H. S. w serii znaczków pocztowych poświęconych pisarzom polskim”¹²⁰.

Zgodnie z decyzją podjętą podczas spotkania zorganizowanego we Wrocławiu Vrtel-Wierczyński wysłał do Dyrekcji IBL list z prośbą o interwencję w GUKPPIW w sprawie zakwestionowanych nazwisk pisarzy. Argumentował ją tym, że pozycje bibliograficzne dotyczące tych twórców zawierają ważny materiał literacki, a ich usunięcie jest niezgodne z przyjętymi w PBL zasadami selekcji¹²¹. Ostatecznie po konsultacji z Wydziałem Kontroli Prasy KC PZPR Instytut uzyskał zgodę na pozostawienie publikacji wymienionych wyżej pisarzy, ale konieczne było usunięcie z PBL za rok 1948 nazwisk Stanisława Leca i ewentualnie Czesława Miłosza¹²².

Cenzor zwrócił także uwagę na brak we wstępie do bibliografii informacji dotyczących znaczenia zmian ustroju i przemian społecznych, które umożliwiły zrealizowanie tego przedsięwzięcia bibliograficznego:

We wstępie Vrtel-Wierczyński mówi o trudnościach, z jakimi bezskutecznie borykano się w okresie międzywojennym przy próbach opracowania polskiej bibliografii literackiej, oraz o obecnych na wielką skalę prowadzonych pracach w tym zakresie, pracach obejmujących nie tylko bibliografię bieżącą, ale i wielką bibliografię retrospektywną. Jednak autor nigdzie nie daje wyrazu zrozumienia, czemu zawdzięcza polonistyka możliwość realizacji tego zadania. Nie widzi on podstawowego, także w tym zakresie, znaczenia zmiany ustroju i przemian społecznych.

¹¹⁹ *List Stefana Vrtela-Wierczyńskiego do Wydawnictwa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z 29 marca 1952*, PBB.

¹²⁰ „Polska Bibliografia Literacka za rok 1948”..., dz. cyt., s. 254.

¹²¹ *List Stefana Vrtela-Wierczyńskiego do Instytutu Badań Literackich z 13 marca 1952 r.*, PBB.

¹²² Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 241.

Wierczyński jest głęboko wdzięczny IBL-owi, a stawianie sprawy jedynie na tej płaszczyźnie wydaje się wielkim zwężeniem zagadnienia¹²³.

Tokarzówna, opisując zmagania z cenzurą dotyczące tomu PBL za rok 1948, napisała, że Vrtel-Wierczyński przeredagował wstęp, podkreślając, z jakich powodów możliwe było podjęcie wielkich zespołowych prac bibliograficznych¹²⁴. Ostatecznie ta wersja wstępu nie została umieszczona w PBL za rok 1948 (wyd. 1954). Historyczny wstęp ukazał się w tomie za lata 1944/1945 (wyd. 1957). Znalazł się w nim następujący fragment:

Po wojnie w gruntownej od samych podstaw odbudowie i przebudowie życia polskiego jedno z miejsc naczelnych zajęła nauka, a wśród różnych jej dyscyplin i dla bibliografii powstały bardzo pomyślne warunki i perspektywy wszechstronnego rozwoju: zaszedł bowiem fakt doniosły, który całe to ogromne zagadnienie postawił na właściwej płaszczyźnie i stworzył realne warunki opracowywania i ogłaszania *Polskiej bibliografii literackiej*. Oto w Polsce Ludowej powstaje wyposażony w poważne środki finansowe Instytut Badań Literackich, który do programu swej naukowej i organizacyjnej działalności włączył również zagadnienie pełnej, całościowej i wyczerpującej bibliografii literatury polskiej: bieżącej i retrospektywnej, mającej informować badaczy o polskiej twórczości literackiej, jej naukowym opracowaniu oraz o recepcji literatur obcych na gruncie polskim (przekłady na język polski, opracowania)¹²⁵.

Sprawa ingerencji w treść PBL za rok 1948 nie zakończyła się na recenzjach cenzorów. W 1952 roku swoje uwagi do zawartości bibliografii zgłaszała jej redaktor naukowa Rafałowska. Zaproponowała usunięcie czasopism, które nie spełniały kryterium poziomu

¹²³ Cyt. za: tamże, s. 243.

¹²⁴ Tamże, s. 243–244.

¹²⁵ Stefan Vrtel-Wierczyński, *Wstęp*, „Polska Bibliografia Literacka za lata 1944/1945”..., dz. cyt., s. x.

literackiego i zasięgu czytelniczego. Były to polskie pisma: „Ate-
neum Kapłańskie”, „Caritas”, „Dziątkowiec Polski”, „Głos Anglii”, „Głos
Karmelu”, „Głos Katolicki”, „Gość Niedzielny”, „Homo Dei”, „Kie-
lecki Przegląd Diecezjalny”, „Kółko Różańcowe”, „Królowa Aposto-
łów”, „Ład Boży”, „Łowiec Polski”, „Medycyna Weterynaryjna”, „Msza
Święta”, „Niedziela”, „Pochodnia Seraficka”, „Pod Opieką św. Józefa”,
„Pokłosie Salezjańskie”, „Posłaniec Matki Boskiej”, „Posłannictwo”,
„Przegląd Katechetyczny”, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, „Rycerz
Niepokalanej”, „Strażnica Ewangeliczna”, „Wiadomości Diecezjalne
Lubelskie”, „Wolne Narody”, „Wiadomości Duszpasterskie”, „Wiado-
mości Wędkarskie”¹²⁶. Wylimitowane miały zostać także zagranicz-
ne czasopisma: „The American Slavic and East European Review”,
„British Book News”, „The Kenyon Review”, „The New York Times
Books Review”, „Partisan Review”, „Saturday Review of Literature”,
„The Times Literary Supplement”¹²⁷. Redaktor naukowa domagała się
wykreślenia nazwisk pisarzy polskich: Czesława Miłosza (i jego pseu-
donimów Żagarysta oraz Pamfil), Zofii Kossak-Szczuckiej, Stanisławy
Kuszelewskiej-Rayskiej, Regnisa (właśc. Bernarda Singera), Barbary
Sowińskiej, Mariana Szychalskiego i Kazimierza Wierzyńskiego¹²⁸.
Wylimitowane miały zostać również czasopisma i nazwiska doty-
czące Jugosławii¹²⁹. W kolejnych miesiącach toczyły się negocjacje,
które szczegółowo opisała Tokarzówna:

Po jakimś czasie zgodzono się na przywrócenie czasopism fachowych
i 2 zachodnich periodyków sławistycznych, utrzymując w mocy zupełną
eliminację tzw. czasopism dewocyjnych. W Instytucie zaaprobowano po-
zostawienie nazwisk Kossak-Szczuckiej, Leca, Piaseckiego i Wańkiewicz,

¹²⁶ Jadwiga Czachowska, *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce...*, dz. cyt., s. 131;
Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt.,
s. 241.

¹²⁷ Jadwiga Czachowska, *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce...*, dz. cyt., s. 131;
Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt.,
s. 242.

¹²⁸ Tamże [Czachowska, Tokarzówna].

¹²⁹ Tamże [Czachowska, Tokarzówna].

ale cóż z tego, skoro po jakimś czasie znów usunęła je cenzura. Bezdyskusyjnie musiały też zniknąć wszystkie nazwiska sygnatariuszy „uchwały londyńskiej”¹³⁰ – nawet z przekładów literatur obcych, tak że teksty te „PBL” rejestrowała bez tłumaczy. Z literatur jugosłowiańskich pozostały tylko szczątki. Na „grób pamięci” skazano całą literaturę współczesną, polecając zachowanie jedynie klasyków i literatury ludowej. O dokonanie selekcji zwrócono się do Mariana Jakóbca¹³¹. Usunięto 11 haseł autorских (spośród 15), z opracowań zniknął cały blok artykułów o literaturze najnowszej. Trzeba było eliminować materiały z takich czasopism, jak: „Twórczość”, „Odra”, „Odrodzenie”, nie licząc pomniejszych¹³².

W kolejnej recenzji cenzury, datowanej na 22 kwietnia 1953 roku, cenzor (nazwisko nieczytelne) uznał PBL za „pożyteczną i wartościową”, ponieważ z jednej strony ułatwia znalezienie potrzebnych tekstów, a z drugiej strony daje obraz twórczości literackiej w roku 1948¹³³. Miał jednak wątpliwości, czy bibliografia taka „winna obejmować wszystkie ówczesne pozycje bez względu na ich dzisiejszy wydźwięk polityczny, czy też ma ona być dokładnie oczyszczona z pozycji z tych czy innych względów budzących zastrzeżenia”¹³⁴. Był zdania, że powinna dawać pełny obraz piśmiennictwa, ale jednocześnie wskazał pozycje bibliograficzne budzące zastrzeżenia, na

¹³⁰ Uchwała podjęta przez Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie w 1947 roku, w której wzywano pisarzy emigracyjnych do niepublikowania swoich utworów w czasopiśmie i wydawnictwach krajowych.

¹³¹ Marian Jakóbiec (1910–1998) – polski literaturoznawca, historyk literatur słowiańskich, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Publikował prace dotyczące polsko-rosyjskich stosunków literackich w XVIII i XIX wieku, literatur ukraińskiej oraz południowosłowiańskich, a także folkloru słowiańskiego. Współautor podręcznika *Dzieje literatur europejskich* (t. 3, cz. 2).

¹³² Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 242.

¹³³ *Recenzja „Polskiej Bibliografii Literackiej za rok 1948” Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk we Wrocławiu z 22 kwietnia 1953*, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, sygn. 2/1102/0/5.2.6/3008, k. 151.

¹³⁴ Tamże.

przykład nazwiska pisarzy: Kazimierzy Iłłakowiczówny, Aleksandra Janty-Połączyńskiego, Marii Rodziewiczówny. Prosił swoje kierownictwo o opinię w ich sprawie i decyzję. Dodatkowo zwracał uwagę, że w przypadku tak obszernej bibliografii jedna osoba nie może zorientować się w treści poszczególnych publikacji, których dotyczą pozycje bibliograficzne, i sugerował, aby kontrolę zawartości bibliografii wykonywało kilka osób. Z recenzji tej wyłania się obraz cenzora, który jest przytłoczony spisem wielu książek i artykułów. Ma przecucie, że choć nazwiska autorów i tytuły tekstów na pierwszy rzut oka mogą nie budzić wątpliwości, to ich treść (do której nie ma dostępu, czytając bibliografię) może okazać się kontrowersyjna. W obawie przed ewentualnymi konsekwencjami wynikającymi z przeoczenia i dopuszczenia bibliografii do druku prosi o konsultację i decyzję swoich przełożonych. Jeśli w przyszłości okaże się, że nie zostały skreślone nazwiska lub publikacje na temat zagadnień niecenzuralnych, to konsekwencje poniesie kierownictwo, a nie cenzor. Dodatkowo, widząc, jak szeroki jest zakres PBL, sugeruje, że kontrola tej bibliografii powinna być wykonywana przez grupę cenzorów. Ten przykład pokazuje, jak w praktyce działała zasada zbiorowej odpowiedzialności i że pracy cenzora towarzyszył strach przed konsekwencjami, które mu groziły w przypadku przeoczenia treści budzących wątpliwości.

W drugiej połowie 1953 roku zespół autorski PBL otrzymywał informacje o kolejnych ingerencjach cenzury w tomie za rok 1948. Skreślone miały być nazwiska pisarzy polskich i obcych, na przykład Brunona Jasińskiego, Juliusza Kadena-Bandrowskiego, Adolfa Nowaczyńskiego, André Gide'a, Franza Werfla, Johna B. Priestleya; zawartość „Tygodnika Warszawskiego”, paryskiej „Kultury”, „Znaków Czasu”, „Kalendarza Warszawskiego”, *Antologii walki, Satyry w konspiracji*; wszystkie książki opublikowane przez wydawnictwa katolickie: Pallotinum, oo. Karmelitów, oo. Jezuitów i Salesianum¹³⁵. Cen-

¹³⁵ Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 242–243.

zura nakazała wykreślenie z bibliografii słowa „Jugosławia”, w haśle osobowym Tadeusza Borowskiego zakwestionowano tekst *W Skopie* [!] (miasto w Jugosławii), dodatkowo bibliografowie musieli sprawdzić, „czy tytuły utworów nie zawierają »elementów reakcyjnych«, »pierwiastków antykomunistycznych«, czy nie dotyczą Armii Krajowej lub polskiego lotnictwa w Anglii”¹³⁶.

Kolejne uwagi przekazała także redaktor naukowa. Rafałowska w liście do Vrtela-Wierczyńskiego z 23 lipca 1954 roku, czyli na miesiąc przed podpisaniem tomu do druku, zwracała uwagę, że nie wykreślono *Ballady o węglu powszednim* Andrzeja Wolicy oraz utworów Jana Karskiego i Witolda Wandurskiego¹³⁷. Wskazane przez nią pozycje bibliograficzne zostały usunięte z bibliografii¹³⁸. Ostatecznie tom PBL za rok 1948 przeredagowano trzy razy, a jego druk ukończono we wrześniu 1954 roku.

Kontrola „Polskiej Bibliografii Literackiej za rok 1947” przez WUKPiW i redaktor naukową przypadła na rok 1955. W recenzji tomu za rok 1947, datowanej na 25 stycznia 1955 roku, cenzorka Krystyna Boryczko wskazała szereg pozycji bibliograficznych (nie podając, jakich nazwisk pisarzy i zagadnień dotyczą), które wzbudziły jej wątpliwości, i prosiła „o udzielenie wyjaśnienia, czy (...) mogą pozostać w Bibliografii”¹³⁹. Rafałowska w grudniu 1955 roku poprosiła o usunięcie następujących nazwisk pisarzy: Witolda Gombrowicza, Aleksandra Janty-Pończyńskiego, Zofii Kossak-Szczuckiej, Jerzego A. Kossowskiego, Józefa Łobodowskiego, Czesława Miłosza, Elżbiety Szemplińskiej-Sobolewskiej, Stefana Themersona, Melchiora Wańkowicza, Andrzeja Wolicy, Henriego Barbusse’a, Arthura Koestlera,

¹³⁶ Tamże, s. 243.

¹³⁷ Tamże, s. 244.

¹³⁸ List Stefana Vrtela-Wierczyńskiego do Barbary Rafałowskiej z 24 lipca 1953, List Stefana Vrtela-Wierczyńskiego do Barbary Rafałowskiej z 29 lipca 1953, MSVW.

¹³⁹ Recenzja „Polskiej Bibliografii Literackiej za rok 1947” Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk we Wrocławiu z 26-30 grudnia 1954, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, sygn. 2/1102/0/5.2.6/3120, k. 25.

Marii Fiderer i Anny L. Strong; nazwisk tłumaczy: Brunona Jasieńskiego, Józefa Łobodowskiego, Witolda Wandurskiego, Stanisława Ryszarda Stande oraz zbioru *Dziesięć opowieści o lotnikach, marynarzach i szpiegach*¹⁴⁰. Tym razem cenzura zezwoliła na uwzględnienie w bibliografii zawartości zakwestionowanych w PBL za rok 1948 czasopism: „Głos Katolicki”, „Homo Dei”, „Tygodnik Warszawski” i haseł osobowych pisarzy: Juliusza Kadena-Bandrowskiego, Marii Kuncewiczowej, Adolfa Nowaczyńskiego, Sergiusza Piaseckiego, André Gide’a, Johna B. Priest leya¹⁴¹. Tom ten ukazał się w 1956 roku.

Boryczko w recenzji z 1 czerwca 1955 roku tomu PBL za lata 1944/1945 zakwestionowała nazwiska: Stefana Kisielewskiego, Czesława Miłosza, Alberta Harrisa, Michała Borwicza, Stanisława Balińskiego; także artykuł *Wicepremier Mikołajczyk i prof. Kot bawili w Krakowie* z „Głosu Wielkopolskiego” oraz zawartość „Tygodnika Warszawskiego”, „Gościa Niedzielnego” i „Głosu Katolickiego”¹⁴². W tym przypadku cenzorka prosiła kierownictwo o konsultację. Przełożony Witold Niedźwiecki uznał za słuszne jej zastrzeżenia dotyczące Czesława Miłosza, Alberta Harrisa, Michała Borwicza, Stanisława Balińskiego oraz tekstu *Wicepremier Mikołajczyk i prof. Kot bawili w Krakowie*. Natomiast jego zdaniem zawartość „Tygodnika Warszawskiego” miała pozostać w bibliografii „ze względu na konieczność jak najpełniejszego ujęcia materiałów w tego typu publikacjach”¹⁴³.

Z załączonego do recenzji protokołu ingerencji, który podpisał Witold Niedźwiecki, wynika, że usunięte miały zostać wszystkie

¹⁴⁰ List Barbary Rafałowskiej do Stefana Vrtela-Wierczyńskiego z 13 grudnia 1955, MSVW.

¹⁴¹ Krystyna Tokarzówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 245.

¹⁴² Recenzja „Polskiej Bibliografii Literackiej za lata 1944/1945” Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk we Wrocławiu z 1 czerwca 1955, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Warszawie, sygn. 2/1102/0/5.2.6/3120, k. 138–139.

¹⁴³ Tamże, k. 139.

utwory Czesława Miłosza, Alberta Harrisa, Michała Borwicza, Stanisława Balińskiego. Nazwisko Miłosza miało zniknąć także ze wszystkich pozycji bibliograficznych, w których pojawiało się w adnotacji i w funkcji tłumacza. Chodziło o utwory: Walta Whitmana *Pieśń dla poległych*, Thomasa Cowpera *Samotność Aleksandra Selkirka*, George'a Crabbe'a *Wioska*, Thomasa Stearnsa Eliota *Ziemia jałowa*. Przekłady literatur obcych zachowano, ale nazwisko tłumacza miało zostać przemilczane. Skreślono również artykuł *Wicepremier Mikotajczyk i prof. Kot bawili w Krakowie*¹⁴⁴.

Zmieniającą się sytuację polityczną, zapoczątkowaną przez publikację *Poematu dla dorosłych* Adama Ważyka w „Nowej Kulturze” z 21 sierpnia 1955 roku, wykorzystał zespół autorski PBL. Celem było zachowanie w tomie PBL za lata 1944/1945 (wyd. 1957) skreślonych wcześniej przez cenzurę opisów bibliograficznych. W działania te zaangażowała się Maria Renata Mayenowa, która podczas zebrania Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN zorganizowanego 6 maja 1956 roku „podjęła się omówienia w Warszawie sprawy czasopism i nazwisk pisarzy emigracyjnych i pozytywne załatwienie tej kwestii zasygnalizowała jeszcze w tym samym miesiącu”¹⁴⁵. W tym czasie Dyrekcja IBL PAN zdecydowała, że od rocznika PBL 1956, który miał być opracowywany w następnej kolejności (tomy PBL za rok 1946 i 1947 były już w produkcji wydawniczej i wprowadzenie do nich daleko idących zmian było niemożliwe), bibliografia będzie odnotowywała nazwiska pisarzy emigracyjnych oraz zawartość czasopism wydawanych poza krajem. Wówczas podjęta została decyzja o przygotowaniu dodatku do tomu PBL za rok 1949, w którym przywrócone miałyby być pozycje bibliograficzne usunięte z tomów za lata 1944–1948 w wyniku działania cenzury wewnętrznej i zewnętrznej¹⁴⁶. Dodatek ten ukazał się w 1958, a już rok wcześniej (w 1957)

¹⁴⁴ Tamże, k. 140–142.

¹⁴⁵ Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 246.

¹⁴⁶ Tamże.

pojawił się dodatek do tomu PBL za lata 1944/1945, opublikowany na końcu tomu za te lata. Vrtel-Wierczyński w styczniu 1957 roku zwrócił się do Suchodolskiego z prośbą o zgodę na włączenie do tomu bibliografii za lata 1944/1945 wyeliminowanych przez cenzurę pozycji bibliograficznych. Zgodę tę uzyskał¹⁴⁷.

Dodatek zamieszczony na końcu tomu za lata 1944/1945 (wyd. 1957) w części „Teksty” zawierał hasła osobowe literatury polskiej i literatur obcych. W części „Opracowania” znalazły się publikacje przypisane do działów „Historia literatury i krytyka literacka”, „Teatr i film”, „Nauki pomocnicze”, „Literatury obce”. Zakwestionowane wcześniej utwory Czesława Miłosza, Alberta Harrisa, Michała Borwicz, Stanisława Balińskiego znalazły się w tym właśnie dodatku. Artykuł *Wicepremier Mikołajczyk i prof. Kot bawili w Krakowie* oraz utwory Walta Whitmana, Thomasa Cowpera, George’a Crabbe’a, T.S. Eliota, których tłumaczem był Miłosz, trafiły do początkowej części bibliografii, z zachowaniem nazwiska tłumacza. Należy jednak zaznaczyć, że znakomita większość umieszczonych tam pozycji bibliograficznych to literatura podmiotowa i przedmiotowa dotycząca pisarzy. Dodatek zawiera 681 pozycji bibliograficznych, zaledwie 11 z nich to materiały odnoszące się do teatru, filmu i zagadnień z zakresu nauk pomocniczych.

Próba przywrócenia zakwestionowanych pozycji bibliograficznych miała miejsce w fazie druku PBL za lata 1944/1945. Przeredagowanie bibliografii i włączenie pozycji bibliograficznych do poszczególnych działów było już niemożliwe (wiązałoby się to z koniecznością przygotowania nowego maszynopisu i składu, co wymagałoby czasu oraz podniosłoby koszty wydania tomu). Dzięki temu pozycje bibliograficzne pierwotnie niedopuszczone do publikacji przez cenzurę zostały wyodrębnione w dodatku. Analiza jego zawartości pozwala zorientować się, jacy pisarze współcześni, ale też piszący w epokach wcześniejszych, byli w okresie stalinowskim wykreślani przez cenzurę. Podobne wnioski można wysnuć z analizy dodatku za lata

¹⁴⁷ Tamże, s. 246–247.

1944–1949, załączonego do „Polskiej Bibliografii Literackiej za rok 1949” (wyd. 1958). Dodatek ten zaczyna się od krótkiej informacji, w której czytamy, że zawiera „1) materiały pominięte w rocznikach już wydrukowanych i przygotowanych do druku, 2) materiały z czasopism, które nie weszły w ogóle w skład poprzednich roczników *Polskiej Bibliografii Literackiej*”¹⁴⁸. W spisie dodatkowych źródeł znalazły się czasopisma polskie, głównie katolickie, czasopisma sławistyczne i bibliografie obce. W obu dodatkach nie ma zawartości czasopism emigracyjnych. Dodatek za lata 1944–1949 zawiera 1404 pozycje bibliograficzne, przy czym 906 zakwalifikowano do części „Teksty”, a pozostałe do części „Opracowania”.

Przykład recenzji tomów PBL przygotowanych przez cenzorów z WUKPPIW pozwala zorientować się, że kontrolą publikacji zajmowali się cenzorzy niskiego szczebla, niepewni swojej wiedzy i umiejętności, którzy obawiali się ponoszenia konsekwencji z powodu swoich przeoczeń. Przejdę teraz do krótkiego scharakteryzowania kadry cenzorów, metod pracy oraz zasad organizacji pracy urzędu obowiązujących w latach 40. i 50., czyli w okresie, kiedy odbywała się opisana powyżej kontrola tomów PBL za lata 1944/1945, 1947 i 1948.

Na początku funkcjonowania GUKPPIW poziom wykształcenia cenzorów był zróżnicowany. W latach 1946–1955 do pracy w tym urzędzie „na stanowisko cenzora przyjęto m.in. absolwentów filologii polskiej, prawa, filozofii, medycyny czy ekonomii, osoby będące w trakcie studiów, a także posiadające wykształcenie średnie lub podstawowe”¹⁴⁹. Wiktor Gardocki podawał, że spośród części pracowników z tamtego okresu – 130 osób, których dokumenty personalne odnaleziono, „ponad 50% posiadało wykształcenie śred-

¹⁴⁸ „Polska Bibliografia Literacka za rok 1949 oraz dodatek za lata 1944–1949”, ..., dz. cyt. s. 605.

¹⁴⁹ Wiktor Gardocki, *Cenzorzy w latach 1945–1990. Wybrane aspekty pracy*, w: *Piętno władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa*, red. Wanda Ciszevska-Pawłowska, Barbara Centek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020, s. 113.

nie, ok. 40% – wyższe, pozostali byli w trakcie studiów lub posiadali wykształcenie podstawowe”¹⁵⁰. Na podstawie analizy sprawozdań pisanych przez cenzorów Kamila Kamińska-Chełminiak doszła do wniosku, że w latach 40. i 50.

większość pracowników kontroli stanowiły osoby niewykształcone, nieposiadające elementarnej wiedzy z zakresu historii, literatury, a nawet ortografii. Takie osoby zdarzały się również na stanowiskach kierowniczych. Byli to ludzie pochodzący z awansu społecznego, których największą zaletę stanowiła przynależność do partii oraz pryncypializm ideologiczny¹⁵¹.

Kompetencje urzędników były zróżnicowane. Nie wiemy, czy publikacje do kontroli przydzielano cenzorom z uwzględnieniem ich wykształcenia i – z czasem – doświadczenia zawodowego. Możemy sobie wyobrazić, że brak jasnych wytycznych dotyczących zasad cenzurowania tekstów oraz nieodpowiednie kompetencje mogły powodować, że pracownicy czuli się niepewnie, wykonując swoje obowiązki, i obawiali się konsekwencji w przypadku przeoczeń. Cenzorzy podpisywali zobowiązanie o dochowaniu tajemnicy służbowej. Za ujawnienie tajemnicy groziła kara wynikająca z przepisów prawa. Gardocki pisał, że nie udało mu się ustalić, czy jakiś cenzor został w ten sposób ukarany¹⁵². Podawał natomiast, że w przypadku przewinień zwykle karano cenzorów poprzez „zawieszenie premii, wstrzymanie awansu, rzadziej – degradację lub wyrzucenie z pracy”¹⁵³.

Kamińska-Chełminiak w książce *Cenzura w Polsce, 1944–1960. Organizacja, kadry, metody pracy* zwracała uwagę na to, że w okre-

¹⁵⁰ Tamże.

¹⁵¹ Kamila Kamińska-Chełminiak, *Cenzura w Polsce, 1944–1960. Organizacja, kadry, metody pracy*, Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii. Uniwersytet Warszawski, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2019, s. 116–117.

¹⁵² Wiktor Gardocki, *Cenzorzy w latach 1945–1990...*, dz. cyt., s. 112.

¹⁵³ Tamże.

się stalinizmu wzrosło znaczenie kontroli wypowiedzi publicznych: „cenzor przestał być »jedynie« pracownikiem kontroli, który »tnie do-rywczo«, a stał się funkcjonariuszem aparatu kontroli ideologicznej – najważniejszym instrumentem państwa w zakresie kontroli środków masowego przekazu”¹⁵⁴. Poza wykształceniem ważnym wymogiem wobec cenzorów było zaangażowanie ideologiczne. Kontrolerzy byli strażnikami prawomyślnej świadomości, dlatego musieli mieć marksistowski światopogląd i poczucie misji¹⁵⁵. W czasie rekrutacji poza wykształceniem kandydatów sprawdzano ich „podłoże ideologiczno-polityczne, przeszkolenie partyjne i »tendencje klerykalne«”¹⁵⁶. Te ostatnie dyskwalifikowały kandydata. W latach 50. nowo zatrudnieni cenzorzy, nieangażujący się politycznie, nienależący do partii, nieposiadający instynktu politycznego, „byli poddawani gruntownym szkoleniom ideologicznym, w wyniku których stawali się cenzorami *par excellence*”¹⁵⁷.

W pierwszych miesiącach funkcjonowania GUKPPIW nie organizowano szkoleń dla pracowników, cenzorzy nie dysponowali zapisami, zaleceniami, materiałami instruktażowymi. Skreśleń dokonywali w oparciu o własną wiedzę i intuicję. Później pojawiły się zapisy i instrukcje, które powstawały nie w urzędzie cenzury, lecz w wydziałach KC PZPR, ministerstwach, wojsku, instytucjach państwowych¹⁵⁸. Już w 1945 roku zaczął się ukazywać poufny „Biuletyn Informacyjny” (wychodził do 1956 roku, funkcjonował pod różnymi tytułami, między innymi „Biuletyn Instrukcyjny”, „Biuletyn Szkoleniowy”, „Biuletyn Informacyjno-Szkoleniowy”, „Biuletyn Informacyjno-Instrukcyjny”). GUKPPIW rozpoczął jego wydawanie w odpowiedzi na „oddolne głosy samych funkcjonariuszy, którzy skarżyli się na brak podręcznika in-

¹⁵⁴ Kamila Kamińska-Chełminiak, *Cenzura w Polsce, 1944–1960...*, dz. cyt., s. 110.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ Tamże, s. 111.

¹⁵⁷ Tamże, s. 112.

¹⁵⁸ Bogusław Gogol, *Przełom czy kontynuacja? Cenzura w obliczu polskiego października 1956*, cz. 1, „Colloquium” 2016, [nr] 4, s. 25.

struktażowego”¹⁵⁹. Nie był to podręcznik, w którym omówione były metody przeprowadzania kontroli czy sporządzania recenzji. Miał raczej charakter poradnika zawierającego praktyczne wskazówki, jak pisać dobre recenzje, i konkretną pomoc w codziennej pracy cenzorów. Publikowano tam materiały dotyczące organizacji pracy w urzędzie cenzury, przykłady cenzurowania konkretnych tekstów, omówienia rzeczywistych błędów popełnianych przez cenzorów wraz z wyjaśnieniem, jak należy postąpić. Celem autorów „Biuletynu” było zapobieganie cenzorskim błędom i przeoczeniom. Samo wydawanie biuletynów nie oznaczało jednak, że cenzorzy skrupulatnie zapoznawali się z ich treścią i stosowali omawiane w nich rozwiązania. Anna Wiśniewska-Grabarczyk pisała, że na przełomie 1952 i 1953 roku „utyskiwano na niedostateczne wykorzystywanie Biuletynów w cenzorskiej praktyce oraz narzekano na brak materiałów przysyłanych z urzędów wojewódzkich i niewielkie zainteresowanie współpracą z redakcją pisma”¹⁶⁰. Badaczka okres do 1952 roku nazywa „pionierskim”, kiedy urząd cenzury i „Biuletyn” „szukały swojej ostatecznej formuły”¹⁶¹. Zasady kontroli i kwestionowania treści wypowiedzi publicznych nie były jeszcze do końca sprecyzowane. Sytuacja zaczęła się stabilizować od 1952 roku, towarzyszyło temu przekształcenie „Biuletynu” w regularnie wydawany miesięcznik, o jednolitej szacie graficznej i układzie treści¹⁶².

Powtarzające się w recenzjach PBL prośby cenzorów o konsultacje i podjęcie decyzji przez kierownictwo urzędu cenzury unaoczniają, że w latach 50. zasady, według których miały być dokonywane skreślenia, nie były jasne, dodatkowo pracownicy niższego szczebla obawiali się odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Analiza

¹⁵⁹ Anna Wiśniewska-Grabarczyk, *Książki z Mysiej. Literatura w świetle poufnych Biuletynów urzędu cenzury z lat 1945–1956*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2021, s. 23.

¹⁶⁰ Tamże, s. 26.

¹⁶¹ Tamże, s. 41.

¹⁶² Tamże, s. 40.

zawartości „Biuletynów” przeprowadzona przez Wiśniewską-Gra-barczyk pokazuje, że w piśmie tym publikowano materiały dotyczące cenzurowania literatury pięknej i publikacji naukowych, choć rzadko. Spośród publikacji humanistycznych częściej omawiano te z zakresu historii, prawa, socjologii i geografii społeczno-ekonomicznej¹⁶³. Przypadek bibliografii nie został opisany przez autorkę, możliwe, że nie pojawiał się na łamach „Biuletynu”. Bibliografia literacka to publikacja o szczególnym charakterze. W porównaniu z licznymi książkami beletrystycznymi czy naukowymi bibliografii ukazywało się niewiele. Prawdopodobnie dlatego nie istniały szczegółowe wytyczne dotyczące tego typu wydawnictw. Niepewność cenzorów kontrolujących PBL mogła wynikać z tego, że nie otrzymali konkretnych wskazówek, jak recenzować tak obszerne i zróżnicowane tematycznie wydawnictwo, które jest *de facto* zbiorem tysięcy publikacji, a cenzor nie może się z ich treścią zapoznać. Zbiorem – kilku tysięcy potencjalnie problematycznych publikacji.

Praktyka kontroli wypowiedzi publicznej i zasada zbiorowej odpowiedzialności, realizowana na każdym etapie pracy nad tekstem, przywołują na myśl opisywaną przez Janusza Sławińskiego krytykę literacką z lat 1948–1956. Badacz pisał o wyznacznikach, które regulowały obowiązki i sposób funkcjonowania krytyki literackiej. Pierwszym z nich był imperatyw jednogłosowości¹⁶⁴. Teksty krytycznoliterackie dotyczą tych samych tematów, argumentów, interpretacji, są ujednolicone pod względem problematyki i stylistyki¹⁶⁵. Uniformizowanie krytyki odbywało się na etapie wprowadzania socrealizmu, z góry określonego programu. Bibliografia rejestruje wiele zróżnicowanych publikacji, ale dokumentuje teksty z tego samego czasu, które wcześniej przeszły przez wszystkie etapy cenzury, więc teoretycznie reprezentują tematy akceptowane przez władzę. Jednak

¹⁶³ Tamże, s. 294.

¹⁶⁴ Janusz Sławiński, *Krytyka nowego typu*, w: tegoż, *Teksty i teksty*, Wydawnictwo PEN, Warszawa 1991, s. 135–139.

¹⁶⁵ Tamże, s. 137.

nie w przypadku PBL, która w postaci bibliografii próbowała scalić polską kulturę w kraju i na emigracji, a więc także tę niepoddawaną wymogom nowego systemu politycznego. Ujednolicanie obrazu kultury polskiej w PBL odbywało się na etapie cenzury. Wykreślane były artykuły z czasopism emigracyjnych i nazwiska pisarzy mieszkających za granicą oraz piszących o sprawach niewygodnych dla władzy w Polsce. Drugi wyznacznik opisany przez Sławińskiego to imperatyw wtórności. Polscy krytycy powielali wzory ukształtowane w krytyce ZSRR. Obowiązywał wówczas model tekstów krytycznoliterackich, których autorzy wyzbywali się swojej indywidualności i stawiali się w pozycji uczniów naśladowujących swych nauczycieli z ZSRR¹⁶⁶. Trzecim wyznacznikiem był imperatyw doktrynalności – wedle doktryny realizmu socjalistycznego i sposobu „jej społecznego funkcjonowania jako wyspecjalizowanego dialektu nowomowy”¹⁶⁷. Metoda twórcza zaprojektowana przez władzę miała odpowiednio ukierunkować pracę twórczą literatów. Zakładała tworzenie literatury pożądanej przez władzę w zakresie tematyki i formy. Cenzura była jednym ze środków nacisku państwa. Krytyka literacka pełniła funkcję aparatu nadzoru literackiego¹⁶⁸. Analogiczną funkcję dla PBL pełniła cenzura – cenzura w IBL, w wydawnictwie i wreszcie w GUKPPIW.

Oczywiście literaturę i krytykę literacką oraz bibliografię literacką różni skala. Utworów i recenzji powstawało wiele, bibliografii było kilka. Oddziaływały na nie jednak podobne mechanizmy. Bibliografie musiały wpisywać się w ramy określone w obowiązującej doktrynie realizmu socjalistycznego. Miały podkreślać wiodącą rolę kultury ZSRR, odnosić się tylko do tematów akceptowanych przez władzę, przemilczeć, a w przypadku bibliografii pominąć tematy i nazwiska uznawane za niepożądane.

Sławiński tak scharakteryzował hierarchiczny porządek typów wypowiedzi dotyczących literatury i życia literackiego w tamtym okresie:

¹⁶⁶ Tamże, s. 139–142.

¹⁶⁷ Tamże, s. 142.

¹⁶⁸ Tamże, s. 144.

Obowiązywała w tym zakresie hierarchia trójpiętrowa: na najwyższym piętrze znajdowały się wypowiedzi mentorów, czyli – jak ich nazywa cytowany już parokrotnie [Henryk – K.P.] Markiewicz – „kierownictwa naszego frontu ideologicznego”; niższe piętro wypełniały wypowiedzi ustawiaczy (w terminologii Markiewicza: „najbardziej odpowiedzialne ogniwa krytyki postulującej”); na najniższym zaś mieściły się wypowiedzi egzekutorów, a więc tych, którzy – jako autorzy recenzji, szkiców czy artykułów polemicznych – zapewniali codzienną obsługę krytycznoliteracką i niejako wprost wkraczali w empirię pisarstwa. Na każdym z tych trzech pięter produkowane były wypowiedzi o literaturze i do literatury – i w tym sensie wszystkie one, niezależnie od tego, na jakim poziomie je wytwarzano i nadawano, należały do wspólnego uniwersum wypowiedzi krytycznoliterackich¹⁶⁹.

Rozwój rynku wydawniczego oraz rynku czasopism w Polsce po 1989 roku i jego wpływ na kształt „Polskiej Bibliografii Literackiej”

Ostatnim zagadnieniem omówionym w tym rozdziale będzie to, w jaki sposób zespół autorski „Polskiej Bibliografii Literackiej” radził sobie z nagłym wzrostem liczby książek i czasopism ukazujących się w Polsce po 1989 roku. Ważnym elementem analizy będzie pokazanie, jak rozwój rynku wydawniczego i rynku czasopism wpływał na plan pracy nad rocznikami bibliografii oraz jak rozwiązanie problemów natury organizacyjnej wpłynęło na obraz polskiego życia literackiego po 1989 roku wykreowany przez bibliografię literacką.

„Polska Bibliografia Literacka za rok 1989” była pierwszym rocznikiem dokumentującym zmieniający się rynek wydawniczy w Polsce oraz pierwszym wydanym w formie płyty CD, a później ogólnodostępnej bazy danych, a nie w postaci drukowanych tomów. PBL za rok 1989 zawiera około 60 000 rekordów zebranych z prawie 1100 źródeł

¹⁶⁹ Tamże, s. 150–151.

bibliograficznych¹⁷⁰, w tym 4394 rekordy książek. Nastąpił wówczas duży wzrost liczby czasopism podlegających opracowaniu bibliograficznemu. W tomach za lata 1980–1988 liczba ta wahała się między 700 a 924. Opracowanie przez zespół autorski książek i czasopism z roku 1989 trwało trzy lata, to jest o rok dłużej niż przygotowanie tomu PBL za rok 1988.

Informacje o ukazujących się w danym roku książkach i nowych czasopismach pozyskiwano nadal głównie z „Przewodnika Bibliograficznego”, ale także z Kartkowego Katalogu Nowości i z recenzji publikowanych w czasopismach. Nieocenionym źródłem informacji o tomikach poetyckich był księgozbiór krytyka literackiego i kolekcjonera Andrzeja Krzysztofa Waśkiewicza, udostępniany zespołowi autorskiemu PBL przez właściciela¹⁷¹. W czasie pracy nad rocznikiem PBL za rok 1989 zwiększyła się liczba książek, których nie odnotowywał „Przewodnik Bibliograficzny”, a wiadomości o nich pozyskiwano z opracowywanych czasopism. Miało to związek z rozpoczętym wówczas wzrostem liczby wydawnictw oraz z problemem nieprzekazywania na czas przez nowych wydawców egzemplarzy obowiązkowych do bibliotek. Brakowało również kompletnego wykazu ukazujących się czasopism¹⁷². Wiadomości o nich docierały do zespołu autorskiego już w czasie opracowywania czasopism¹⁷³. W związku z tym Małgorzata Szkudlarska, redaktor rocznika 1989, przygotowała dla zespołu autorskiego listy dodatkowych czasopism (tak zwane aneksy), co miało wpływ na wydłużenie czasu pracy nad tym rocznikiem bibliografii¹⁷⁴. W czasie opracowywania zawartości czasopism do wcześniejszych roczników bibliografii takie sytuacje

¹⁷⁰ Małgorzata Szkudlarska, *Wprowadzenie [do „Polskiej Bibliografii za rok 1989”]*, Materiały Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN w Poznaniu. [Dokument dostępny w Pracowni Bibliografii Bieżącej].

¹⁷¹ *Rozmowa z Małgorzatą Szkudlarską 28.07.2022*. Rozmawiała Karolina Przysiecka; Jacek Biesiada, *Poeta i dokumentalista*, „Autograf” 2012, nr 3, s. 50–51.

¹⁷² *Rozmowa z Małgorzatą Szkudlarską 28.07.2022...*, dz. cyt.

¹⁷³ Tamże.

¹⁷⁴ Tamże.

nie miały miejsca lub zdarzały się rzadko. Problemem okazały się także brak dostępności niektórych książek i czasopism oraz ograniczone środki finansowe na wyjazdy delegacyjne do Biblioteki Narodowej w Warszawie, podczas których do tej pory uzupełniano braki. W tej sytuacji Pracownia Bibliografii Bieżącej Instytutu Badań Literackich PAN rozpoczęła współpracę z niektórymi bibliotekami (między innymi z Biblioteką Narodową w Warszawie, Biblioteką Uniwersytecką w Toruniu i Biblioteką Uniwersytecką we Wrocławiu) w zakresie wypożyczeń międzybibliotecznych.

Zmiany, jakie zaszły na polskim rynku wydawniczym po 1989 roku, miały wpływ na pracę zespołu autorskiego PBL. Powstawały nowe czasopisma, dotychczasowe często zmieniały profil. Z tego powodu nie dało się z góry oszacować, ile materiałów wprowadzonych zostanie do rocznika PBL (w przypadku wcześniejszych roczników było to przewidywalne i prace planowano w oparciu o szacunkowe dane z poprzednich lat) – szczególnie z czasopism nowych. Opracowanie tak dużej liczby książek i czasopism przekraczało możliwości dziewięcioosobowego zespołu, więc konieczne były zmiany zakresu PBL.

Zwiększona liczba czasopism, wydłużony czas pracy nad rocznikiem oraz powiększająca się luka między rokiem dedykacji bibliografii a rokiem bieżącym (PBL za rok 1989 została udostępniona w internecie w grudniu 2001 roku) spowodowały, że ówczesny kierownik Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN Jacek Biesiada podjął w roku 1997 działania mające na celu ograniczenie liczby opracowywanych czasopism oraz zakresu PBL. W czasie spotkania przedstawiciele poznańskiej pracowni bibliograficznej z dyrektorem Instytutu Badań Literackich PAN Elżbietą Sarnowską-Temierusz oraz pracownikami Pracowni Dokumentacji Literatury Współczesnej IBL PAN i Centrum Informacji Literaturoznawczej IBL PAN, zorganizowanego 11 czerwca 2001 roku w Warszawie, podjęto decyzje dotyczące ograniczenia zarówno liczby źródeł czasopiśmienniczych opracowywanych przez zespół autorski PBL, jak i zakresu PBL. Postanowienia tego zebrania opisałam dokładnie w rozdziale czwartym, dlatego teraz skupię się

tylko na zmianach dotyczących czasopism. Zdecydowano wówczas o nieopracowywaniu przez bibliografów pism prawniczych, ekonomicznych i politologicznych; lokalnych tygodników; pism organów partyjnych, o wyraźnym profilu ideologicznym, czasopism popularnych o charakterze religijnym; dzienników, z wyjątkiem wybranych tytułów o zasięgu centralnym¹⁷⁵. Wylimitowano 252 czasopisma¹⁷⁶.

W następnych latach podjęta została decyzja o kolejnym ograniczeniu liczby czasopism. Tym razem dotyczyło to 162 tytułów z lat 1996–2000 (które do tej pory opracowywano na potrzeby PBL) oraz 86 nowych pism z lat 1996–2000¹⁷⁷. Były to czasopisma biblioteczne, muzealne, pedagogiczne, glottodydaktyczne, psychologiczne, socjologiczne, popularnonaukowe, regionalne społeczno-kulturalne, katolickie, teologiczne, uniwersyteckie, biuletyny informacyjne instytucji i towarzystw naukowych. W 2015 roku decyzją Dyrekcji Instytutu Badań Literackich PAN i dzięki pozyskaniu dodatkowych środków finansowych na ten cel opracowane zostały wylimitowane wcześniej czasopisma z lat 1996–2000, a zawartość ich kolejnych roczników nadal wykazywana jest w PBL.

Podsumowanie

Rozważaniom w niniejszym rozdziale przyświecały dwa cele. Głównym było sprawdzenie skuteczności poznawczej „Polskiej Bibliografii Literackiej”. Drugim – pokazanie, jak bibliografia literacka kształtuje możliwości poznania życia literackiego poprzez przyjętą metodę

¹⁷⁵ *Protokół z zebrania dotyczącego zmian w opracowywaniu „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt.

¹⁷⁶ *Lista czasopism poddanych selekcji od rocznika PBL 1990*, Materiały Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN w Poznaniu. [Dokument dostępny w Pracowni Bibliografii Bieżącej].

¹⁷⁷ *Czasopisma poddane selekcji w rocznikach PBL 1996–2000*, Materiały Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN w Poznaniu. [Dokument dostępny w Pracowni Bibliografii Bieżącej].

bibliograficzną. W przypadku PBL ważne było również zwrócenie uwagi na to, jak ingerencje cenzury oraz wyzwania organizacyjne wywoływane przez czynniki polityczne i społeczne wpływają na obraz życia literackiego wyłaniający się z omawianej bibliografii.

Dane bibliograficzne pochodzące z PBL pozwoliły na zbadanie przemian w polskim życiu literackim w latach 1945–2003 w zakresie nagród i konkursów literackich oraz wpływu, jaki wywierała na nie polityka kulturalna państwa. Wnioski wyciągnięte z analizy informacji pochodzących z bibliografii potwierdziły tezy badaczy stosujących tradycyjne metody badawcze i bazujących na własnej wiedzy oraz orientacji w życiu literackim. To pokazuje, że bibliografia jest kolejnym narzędziem opisującym literaturę. Choć należy zastrzec, że ze względu na rodzaj gromadzonych informacji i sposób ich prezentowania dane bibliograficzne nie dostarczą odpowiedzi na wszystkie pytania badawcze.

Dane pochodzące z PBL dowodzą, że polskie życie literackie w okresie stalinowskim było podporządkowane polityce kulturalnej państwa. Wyrazem tego jest między innymi fakt, że organizowane wówczas konkursy literackie były motywowane ideologicznie, a przyznawane nagrody służyły między innymi przywiązaniu twórców do organów władzy.

Obraz polskiego życia literackiego z drugiej połowy lat 70. i lat 80., ukazany przez PBL, jest niepełny. Dokumentowała ona jedynie wydarzenia opisywane w oficjalnym obiegu. Mamy tu zatem zapis dozwolonej przez władze działalności instytucji twórczych. PBL nie odzwierciedla natomiast tła życia kulturalnego, które wówczas nierozzerwalnie łączyło się z życiem politycznym i społecznym. Brakuje informacji na temat udziału pisarzy w protestach, ich działalności opozycyjnej, prześladowania ich przez organy państwowe, procesów sądowych, relacji na temat debat toczących się na łamach pism drugiego obiegu, a także poczynań urzędu cenzury. Zapowiedź zmian w polityce kulturalnej państwa widać w tomach PBL dokumentujących lata 1981 (wyd. 1989), 1985–1988 (wyd. w latach 1993–2000). Powodem tego jest z jednej strony zwiększenie swobód obywatelskich

w szczytowym okresie działalności „Solidarności”, co miało swoje odzwierciedlenie w oficjalnej prasie i bibliografii. Z drugiej strony tomy PBL opracowane i wydane po roku 1989 nie podlegały ocenie urzędu cenzury, więc mogły zawierać informacje o tego typu publikacjach, a opracowaniu bibliograficznemu zaczęły podlegać książki i czasopisma drugiego obiegu. Ostatnim rocznikiem omawianej bibliografii przygotowanym do publikacji pod kontrolą cenzury był PBL za rok 1984 (wyd. 1993)¹⁷⁸. Należy jednak pamiętać o tym, że aby uzyskać pełniejszy obraz przedsięwzięć literackich i kulturalnych podejmowanych w latach 70. i 80., należy sięgnąć również po aneks do PBL, jakim była bibliografia *Bez cenzury*, obejmująca całokształt literackiego drugiego obiegu, czy kalendarium Marty Fik *Kultura polska po Jalcie*.

Lata 90. według danych bibliograficznych zgromadzonych w PBL to okres dynamiczny na rynku czasopiśmienniczym, książkowym, nagród i konkursów literackich. Pierwsze lata to okres zapaści infrastruktury PRL-owskiego systemu literackiego – likwidacja urzędu cenzury, koncernu RSW „Prasa-Książka-Ruch”, niektórych czasopism o dużym znaczeniu, instytucji kształtujących życie kulturalne – i powstania nowej, wolnorynkowej. Pojawiły się nowe instytucje działające na rzecz twórców i zajmujące się organizacją życia kulturalnego, zniknęły niektóre konkursy i nagrody literackie – krajowe (oficjalne i kultury niezależnej) oraz emigracyjne – a ich miejsce zajęły nowe. W połowie lat 90. nastąpiło ożywienie w dziedzinie czasopism, nagród oraz konkursów literackich. Po nim przyszedł kryzys i moment stabilizacji. W wolnej Polsce swój dotychczasowy prestiż straciły wyróżnienia polskich instytucji działających za granicą. Popularne, przyciągające uwagę czasopism i czytelników oraz opiniotwórcze stały się krajowe nagrody przyznawane przez media masowe. Zmieniły się także instytucje zajmujące się organizacją wydarzeń literackich. Od 1989 roku w większym stopniu zajmują się nią redakcje cza-

¹⁷⁸ Krystyna Tokarżówna, *Cenzura w „Polskiej Bibliografii Literackiej”...*, dz. cyt., s. 250.

pism, wydawnictwa, stowarzyszenia twórcze, instytucje powołane do upowszechniania kultury, szkoły i uczelnie.

Od początku prac nad PBL zespół autorski dążył do tego, aby bibliografia ta była kompletna i scalała obraz literatury polskiej w kraju i za granicą. Od kilkudziesięciu lat bibliografowie nieustannie mierzą się z problemami z dostępnością egzemplarzy książek i czasopism podlegających opracowaniu. Poza tym ważnymi wyzwaniami, z którymi musiał radzić sobie zespół autorski PBL, były ingerencje cenzury – zewnętrznej i wewnętrznej – w okresie PRL oraz brak pełnej informacji o książkach oraz czasopismach ukazujących się w Polsce, co wynikało z upadku centralnego systemu sterowania wydawnictwami i prasą, a także powstania wolnego rynku po 1989 roku.

PBL poddawana była cenzurze wewnętrznej w Instytucie Badań Literackich i w wydawnictwie oraz zewnętrznej, którą przeprowadzał WUKPPIW właściwy dla miejsca działalności wydawcy. Kwestionowano między innymi pozycje bibliograficzne dotyczące twórczości pisarzy emigracyjnych, krajowych objętych zapisem cenzury i niektórych pisarzy obcych. W różnych okresach nie dopuszczano do publikacji w bibliografii zawartości czasopism emigracyjnych, religijnych, niektórych zagranicznych pism slawistycznych i kulturalnych. Z powodów politycznych usuwano materiały bibliograficzne dotyczące niektórych literatur obcych, na przykład jugosłowiańskich, oraz tematów niewygodnych dla władzy. Zespół autorski i redaktorzy naukowci podejmowali różnego rodzaju działania mające na celu przywrócenie do tekstu bibliografii zakwestionowanych przez cenzurę pozycji bibliograficznych. Interwencje w GUKPPIW oraz w Wydziale Kontroli Prasy KC PZPR podejmowała Dyrekcja Instytutu. Negocjacje z urzędem cenzury w czasie pełnienia funkcji redaktora naukowego PBL prowadziła Jadwiga Czachowska. Zespół autorski starał się również wykorzystywać momenty politycznej odwilży, aby przywracać pominięte wcześniej pozycje bibliograficzne i uwzględnić w kolejnych tomach nazwiska pisarzy oraz materiały dotyczące tematów dotąd wykreślanych. Po 1955 roku podjęto działania, które miały na celu zachowanie w PBL opisów bibliograficznych skreślono-

nych przez cenzurę w przygotowywanym wówczas tomie za lata 1944/1945. Dyrekcja Instytutu podjęła decyzję, że od następnego w kolejności wydawania rocznika PBL będzie uwzględniała nazwiska pisarzy emigracyjnych i zawartość polskich czasopism wydawanych za granicą. Opracowany miał zostać także dodatek do tomu PBL za 1949 rok, z pozycjami bibliograficznymi usuniętymi z tomów za lata 1944/1945–1948. Ostatecznie powstały dwa dodatki do tomów za lata 1944/1945 (wyd. 1957) i za rok 1949 (wyd. 1958). Kolejną formę uzupełnienia PBL stanowiła publikacja *Bez cenzury. 1976–1989. Literatura – ruch wydawniczy – teatr. Bibliografia*. Jej zakres nawiązuje do zakresu PBL. Dokumentuje ona książki i zawartość czasopism z drugiego obiegu, których nie wykazywano w bibliografii bieżącej (do rocznika 1984 zespół autorski PBL opracowywał jedynie źródła bibliograficzne wydawane w obiegu oficjalnym). Mimo tak zróżnicowanych działań podejmowanych na rzecz zachowania w omawianej bibliografii literackiej kompletu zgromadzonych materiałów bibliograficznych, nie wszystkie dane zakwestionowane przez cenzurę zostały w końcu opublikowane. Przykładem jest zawartość czasopism emigracyjnych z lat 1944–1949, do tej pory niezarejestrowana przez PBL.

Kolejnym wyzwaniem, z którym mierzył się zespół autorski, był wzrost liczby książek i czasopism podlegających opracowaniu bibliograficznemu, przy jednoczesnej zbyt małej liczbie etatów w Pracowni Bibliografii Bieżącej IBL PAN. Przykładem takiej sytuacji jest okres pracy nad rocznikiem PBL za rok 1989 i za kolejne lata. Gwałtowny rozwój rynku wydawnictw i rynku czasopiśmienniczego w Polsce po 1989 roku spowodował, że roczniki bibliografii zawierały więcej materiału niż dotychczas, ich opracowanie trwało dłużej i sprawiało więcej kłopotów. Aby skrócić cykl produkcyjny PBL, konieczne były ograniczenie listy opracowywanych źródeł bibliograficznych, a z czasem także zmiana sposobu wydawania bibliografii – z drukowanych tomów zrezygnowano na rzecz ogólnodostępnej internetowej bazy danych. Niestety problemy natury organizacyjnej nie zostały w pełni rozwiązane do dziś. Mimo kolejnych prób usprawnienia cyklu produkcyjnego bibliografii (na przykład zastosowanie metod

cyfrowych do automatycznego pobierania opisów bibliograficznych książek i praca nad kilkoma rocznikami bibliografii jednocześnie) luka między rokiem dedykacji bibliografii a rokiem bieżącym wynosi obecnie kilkanaście lat.

*

W powyższym rozdziale „Polska Bibliografia Literacka” została zaprezentowana jako publikacja naukowa pełniąca dwie funkcje. Z jednej strony jest ona bogatym zbiorem danych badawczych, które dokumentują szereg zagadnień literaturoznawczych, w tym przebieg życia literackiego. Z drugiej, z uwagi na to, że jako bibliografia bieżąca jest opracowywana nieprzerwanie przez siedemdziesiąt lat (dokumentuje okres 1944–2003, a kolejne roczniki za lata 2004–2012 są w przygotowaniu), stała się z czasem źródłem, nośnikiem pamięci społecznej.

Przykład życia literackiego kreowanego na podstawie danych bibliograficznych z PBL pokazuje, że w badaniach naukowych opartych na danych ważnymi elementami są historia zbioru danych i metoda jego opracowania. Taki pogląd na teorię badań na danych głosi Kathrine Bode. Australijska badaczka jest zdania, że tak samo ważne są dane wykorzystywane w badaniach, jak i to, w jaki sposób są one tworzone¹⁷⁹. Chodzi tu o ich zakres i zasięg czasowy, pochodzenie danych, ich kompletność, obiektywność i reprezentatywność. Nie można poprawnie analizować danych bibliograficznych dotyczących życia literackiego, nie uwzględniając metody odnotowywania w PBL wydarzeń literackich, kwestii ingerencji cenzury, zmian zakresu czasopism opracowywanych na potrzeby omawianej bibliografii. Wykorzystanie danych bibliograficznych w badaniach naukowych wpływa na rozwój tych badań, pozwala rozpoznawać nowe lub dotychczas poruszane zagadnienia, ale z wykorzystaniem nowych metod i źródeł. Metod ilościowych nie można stosować do badania wszystkich

¹⁷⁹ Katherine Bode, *Reading by Numbers. Recalibrating the Literary Field*, Anthem Press, London–New York–Delhi 2012, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1gxp79r> (dostęp: 18.09.2025).

zagadnień literaturoznawczych, ale pozwalają na analizę wybranych tematów, których nie da się przeanalizować w sposób kompletny tradycyjnymi metodami. Analiza polskiego życia literackiego po 1989 roku przeprowadzona z wykorzystaniem danych bibliograficznych potwierdziła, że metody ilościowe mogą posłużyć do potwierdzenia i uzasadnienia tez badawczych.

PBL jest nie tylko źródłem informacji o życiu literackim i danych bibliograficznych, które mogą zostać wykorzystane w badaniach literaturoznawczych. Bibliografia literacka jako przedsięwzięcie naukowe, realizowane w instytucji naukowej nieprzerwanie od 1948 roku (wówczas rozpoczęły się prace nad metodą bibliograficzną i pierwszym tomem PBL, który ukazał się w 1954 roku), to przykład społeczno-kulturowego nośnika pamięci społecznej, nośnika pamięci twórców kultury i jej badaczy. Zagadnienie to omówiłam szerzej w rozdziale pierwszym. W tym miejscu chcę ponownie odwołać się do definicji Mariana Golki, socjologa, który wprowadził to pojęcie. Zdaniem naukowca wspomnianymi nośnikami są: zbiorowość, której przeszłości dana pamięć dotyczy, zachowane wytwory kultury, wszystkie funkcjonujące zachowania oraz instytucje społeczne¹⁸⁰. Badacz podzielił je na: techniczne środki zapamiętywania, instytucje gromadzące wytwory z przeszłości (do tej grupy zaliczył także klasy społeczne czy środowiska – arystokrację, elity intelektualne czy artystyczne) i uroczyście obchodzone rocznice¹⁸¹.

Golka zwrócił również uwagę na to, że poza wymienionymi nośnikami „pamięć społeczna tkwi także w sferach mniej uchwytnych: w systemach wartości, formach organizacyjnych instytucji, w ciągłości trwania grup czy systemów społecznych”¹⁸². W świetle powyższego podziału i wspomnianego dopowiedzenia zaliczam PBL do instytucji gromadzących wytwory z przeszłości, choć *de facto* dokumentuje ona informacje na temat rzeczy materialnych – książek,

¹⁸⁰ Marian Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty...*, dz. cyt., s. 67–69.

¹⁸¹ Tamże, s. 69.

¹⁸² Tamże, s. 72.

czasopism, jak i niematerialnych – wydarzeń literackich, ich recepcji, toczącego się życia literackiego. Jest ona z założenia przedsięwzięciem nigdy nieukończonym, dokumentującym współczesną literaturę i jej recepcję, które z czasem staje się opracowaniem historycznym. W chwili publikacji mamy do czynienia z tomem bibliografii przedstawiającym bieżącą sytuację. Czytany po latach – jest źródłem historycznoliterackim.